

ਪੰਜਾਬੀ-

ਦਾਰਸੀ

ਬਾਧ

(ਤਲਠਾਤਮਿਕ)

www.PunjabiLibrary.com

ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ ਲੁਧਿਆਣਾ

ਪ੍ਰੋ: ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ
ਐਮ. ਏ.

ਫਾਰਸੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਧ

(ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਅਨ)

ਪ੍ਰੋ: ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ
ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਿਜ, ਲੁਧਿਆਣਾ

ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ,
ਘੰਟਾ ਘਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ

ਪਟਿੰਟਰ ਤੇ ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਸਰਦਾਰ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਐਮ. ਏ. ਦੇ
ਯਤਨ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਆਰਟ ਪ੍ਰੈਸ ਸਿਵਲ ਲਾਈਨਜ਼, ਲੁਧਿਆਣਾ
ਵਿਚ ਛਪੀ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਘੰਟਾ ਘਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੋਂ
ਪਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ।

ਸਮਰਪਣ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ
ਬੜੇ ਸਤਿਕਾਰ ਸਹਿਤ ਸਮਰਪਣ
ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ
ਇਹ ਸਾਰੀ ਸੋਝੀ
ਮਿਲੀ ।

300000

10 5 1000000 5 5 10 100

1000000 1000000 1000000

1000000 1000000

1000000 1000000

1000000

ਤਤਕਰਾ

ਪੁਸਤਕ ੧ (ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਆਨ)

੧. ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸਰੋਤ	੧
੨. ਫ਼ਾਰਸੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤੀ	੧੨
੩. ਫ਼ਾਰਸੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ	੨੦
੪. ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਖ਼ੇਈ ਪਰਭਾਵ	੨੯
੫. ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗਜ਼ਲ	੩੬
੬. ਫ਼ਾਰਸੀ ਮਸਨਵੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ	੫੨
੭. ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰੁਬਾਈ	੬੦
੮. ਤਸਵੀਫ਼ ਜਾਂ ਸੂਫ਼ੀ ਸਿਧਾਂਤ	੬੮
੯. ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵਿਤਾ	੭੭
੧੦. ਫ਼ਾਰਸੀ ਪਿੰਗਲ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ	੯੨
੧੧. ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ	੧੦੧

ਪੁਸਤਕ ੨ (ਵਿਆਕਰਨ ਤੇ ਅਨੁਵਾਦ)

੧

0000

00
01
02
03
04
05
06
07
08
09
10

(SINGLES AND PAIRS) F. 0000

0000 0000 0000 0000
 0001 0001 0001 0001
 0002 0002 0002 0002
 0003 0003 0003 0003
 0004 0004 0004 0004
 0005 0005 0005 0005
 0006 0006 0006 0006
 0007 0007 0007 0007
 0008 0008 0008 0008
 0009 0009 0009 0009
 0010 0010 0010 0010

(SINGLES AND PAIRS) F. 0000

ਮੁਖ-ਬੰਦ

ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਢੇਰ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹਾ ਤਾਂ ਸਿਧਾ ਹੀ ਅਸੀਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਥਲੇ ਵਸਦੇ ਰਸਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਨਰਸੰਦੇਹ ਦੋਹਾਂ ਭਾਖਾਵਾਂ ਤੇ ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਚਿਰ-ਕਾਲੀਨ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਭਾਖਾ ਉੱਤੇ ਜੋ ਪਰਭਾਵ ਪਾਇਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਨ ਦਾ ਇਹ ਤੁੱਛ ਜਿਹਾ ਯਤਨ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਲੰਬਾ ਹੈ ਤੇ ਖੋਜ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵਿਸ਼ਾਲ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸੱਭ ਕੁਝ ਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ। ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਹੋਣਾ ਹਾਲੀ ਬਾਕੀ ਹੈ, ਅਣਗਿਣਤ ਨਵੀਆਂ ਗਲਾਂ ਲਭਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਫੇਰ ਵੀ ਕੁਝ ਮੌਲਕ ਵਿਚਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਤਰਿਆਂ ਵਿਚ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਸ ਆਉਣਗੇ, ਅਤੇ ਜੇ ਇਹ ਸਾਹਿੱਤ ਅਭਿਲਾਖੀਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਆ ਸਕਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਸੀ ਧੁੰਧਲੀ ਨੁਕਰ ਨੂੰ ਰੁਸ਼ਨਾ ਸਕਣ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਨੂੰ ਸਫਲ ਮੰਨਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਫਰਜ਼ ਤੋਂ ਖੁੰਝ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂਗਾ ਜੇ ਮੈਂ ਪੂਜਯ ਡਾਕਟਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਐਮ. ਏ., ਪੀ. ਐਚ. ਡੀ. ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਨ ਕਰਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਹਬਤ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਖੋਜ ਦੀ ਜਾਗ ਲਗੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਮਾਨਯਵਰ ਡਾਕਟਰ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ, ਐਮ. ਏ. ਪੀ. ਐਚ. ਡੀ. ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਵਿਦਿਆ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵੀ ਰਿਣੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਸਦਕਾ ਮੈਂ ਪਾਠਕਾਂ ਅਗੇ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਰੱਖ ਸਕਿਆ ਹਾਂ।

ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ,
ਲੁਧਿਆਣਾ।

੨੦ ਅਗਸਤ, ੧੯੫੪.

ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ

ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸਰੋਤ

ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਢੇਰ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਭਾਖਾ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਮੂਲ-ਸ੍ਰੋਤ ਇਕੋ ਹੈ। ਨ ਸਿਰਫ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਈਰਾਨੀ ਬੋਲੀਆਂ ਸਗੋਂ ਯੂਨਾਨੀ ਭਾਖਵਾਂ ਵੀ ਇੱਕ ਸਾਂਝੇ ਪਰਵਾਰ ਦੀਆਂ ਦੋਹਤਰੀਆਂ-ਪੋਤਰੀਆਂ ਹਨ। ਕੋਈ ਸਮਾਂ ਸੀ, ਸਾਡੇ ਈਰਾਨੀ ਤੇ ਯੂਰਪੀ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰੇ ਇਕ ਥਾਂ ਵੱਸਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਥਾਂ ਕਿਹੜੀ ਸੀ? ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਵਿਦਵਾਨ ਖੋਜੀਆਂ ਨੇ ਕਈ ਥਾਂ ਮਿਥੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਕੋਹ ਕਾਫ਼ ਜਾਂ ਹਿੰਦੂ ਕੁਸ਼ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਦੱਸਦਾ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਉਤਰੀ ਧਰੁ ਪ੍ਰਾਂਤ, ਤੀਸਰਾ ਉਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਯੂਰਪ ਜਾਂ ਫੇਰ ਆਰਮੀਨੀਆ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗਾਇਲਜ਼* ਅਸਟਰੀਆ ਤੇ ਹੰਗਰੀ ਨੂੰ ਆਰੀਆਂ ਦਾ ਆਦਿਮ ਅਸਥਾਨ ਮੰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਸੱਭ ਪਾਸੇ ਖਿੰਡਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਮੂਲ ਭਾਖਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਖੋਜ ਬਣਾਈ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਮਨੁਖਾ-ਸਰੀਰਕ ਵਿਗਿਆਨ, ਕਿਸੇ ਭੂਗੋਲ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਭੂਤੱਤਵ-ਵਿਗਿਆਨ। ਹਰ ਇੱਕ ਪਾਸ ਆਪਣੀ ਰਾਇ ਲਈ ਦਲੀਲ ਹੈ, ਪਰ ਨਿਸਚਿਤ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਹਿ ਸੱਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ੨੫੦੦

* ਦੇਖੋ Linguistic Survey of India—Grierson Vol I,
Part (i)

ਪੁਰਵ-ਈਸਵੀ ਦੇ ਲਗ ਭਗ ਭਾਰਤੀ-ਯੂਰਪੀ ਆਰੀਆ ਮੰਡਾ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੱਸਦੇ ਸਨ । ਇਹ ਦੇਸ਼ ਫਾਰਸ ਦੇ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮੀਡੀਆ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਇਹ ਮੰਡਾ ਲੋਕ ਇਕ 'ਸ਼ਤਮ' ਭਾਖਾ* ਬੋਲਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਵੈਦਿਕ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਪੁਰਣੇ ਖੰਡਰਾਂ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਮਿੱਠੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪਿਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਭਾਰਤੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਆਇਆ ਹੈ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁੱਝ ਈਰਾਨ ਵਿੱਚ ਵੱਸ ਪਏ ਤੇ ਬਾਕੀਆਂ ਨੇ ਅਗਾਂਹ ਵੱਧਣਾ ਜਾਰੀ ਰਖਿਆ ਅਤੇ ਅੰਤ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਆ ਦ ਖਲ ਹੋਏ । ਆਰਯਾ ਲੋਕ ਜੋ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚੇ, ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਵਸੋਂ ਵਿੱਚ ਘਿਰ ਗਏ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਕਾਇਮ ਰਖਿਆ, ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ 'ਦੇਵ-ਭਾਖਾ' ਮੰਨ ਦਰਾਵੜੀ ਭਾਖਾਂ ਤੋਂ ਅੱਡ ਰਖਦੇ ਰਹੇ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਭਿਆਵਾਨ ਸਮਝ ਅਸਭਿਆ ਦਰਾਵੜਾਂ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰਦੇ ਰਹੇ । ਪਰ ਫਾਰਸ ਦੇ ਆਰੀਏ ਛੇਤੀ ਹੀ ਆਪਣੀ ਭਾਖਾ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਰੰਗ ਰੂਪ ਨੂੰ ਗਵਾ ਬੈਠੇ । ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਿ ਇਥੇ ਆਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਹੋਰ ਰੋਆਂ ਆ ਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ।

ਵੇਦਕ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਕਾਬਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਤਲੁਜ ਤਕ ਸਾਰਾ ਦੇਸ਼ 'ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ' ਕਹਿਲ ਉਂਦਾ ਸੀ । ਇਸ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਵੱਸੇ ਹੋਏ ਆਰੀਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ (ਵੇਦਕ ਕਾਲ ਦੀ) ਸੀ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਈਰਾਨ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ (ਅਵਸਤਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਲ ਬਹੁਤ

* ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਵਡੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਂ ਬਣੀਆਂ : ਇਕ 'ਸ਼ਤਮ' ਆਰੀਆਂ ਦੀ ਤੇ ਦੂਜਾ ਕੈਂਟਮ ਆਰੀਆਂ ਦੀ । 'ਸ਼ਤਮ' ਤੇ 'ਕੈਂਟਮ' ਵੇਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ 'ਸੋ' (੧੦੦) ਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਇਕੋ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਵਿਗਸਤ ਹੋਏ ਭਾਸ਼ਦੇ ਹਨ, ਫਰਕ ਕੇਵਲ ਉਚਾਰਨ ਦਾ ਪੈਂਦਾ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਰਾਮਾਇਨ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਤਕ ਦੋਹਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਕਾਇਮ ਰਹੀ ਲਗਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਕਾਲ ਤਕ ਆਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਆਬਾਦੀਆਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਚੌਖਾ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ* ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਚੰਦਰ ਦੀ ਮਤ੍ਰੇਈ ਮਾਂ, ਕੈਕਈ ਦੇ ਪੇਕੇ ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਇਸਫਹਾਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਸਨ। 'ਕੈਕਈ' ਨਾਂ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਪੁਰਾਣੇ ਫਾਰਸੀ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਪਸ਼ਟ ਭਾਂਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਈਰਾਨ ਦੇ ਪਰਸਿਧ ਬਾਦਸ਼ਾਹ 'ਕੈ ਖੁਸਰੋ', 'ਕੈਕਬਾਦ', 'ਕੈਕਾਉਸ' ਆਦਿ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀ 'ਗੰਧਾਰੀ' ਵੀ ਨਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਦੇ ਕੰਧਾਰ ਦੇਸ ਦੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੋਵੇ!

ਇਸੇ ਅੰਤੀਵ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਈਰਾਨੀਆਂ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਕਿਤਾਬ 'ਅਵਸਤਾ' ਰਚੀ ਗਈ। ਅਵਸਤਾ ਪਾਰਸੀਆਂ ਦੀ ਧਾਰਮਕ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਇੱਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ੨੧ ਪੋਥੀਆਂ ਸਨ — ਚਮੜੇ ਤੇ ਲਹੇ ਦੀ ਕਾਨੀ ਨਾਲ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ! ਪਰ ਸਿੰਦਰ ਦੇ ਹੱਲੇ ਵੇਲੇ ਇੱਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਹਿੱਸਾ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਕਤ ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਪੋਥੀ ਦਾ ਕੁੱਝ ਹਿੱਸਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਦਰ ਵਰਤੀ ਗਈ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪੋਥੀ ਦੇ ਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ 'ਅਵਸਤਾ' ਹੀ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

'ਅਵਸਤਾ' ਤੇ 'ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ' ਵਿੱਚ ਤੁਲਣਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਅਸਚਰਜ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ, ਸ਼ਬਦ-ਭੰਡਾਰ ਤੇ ਵਾਕ-ਪਰਬੰਧ ਇੰਨਾ ਨੇੜੇ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਅਵਸਤਾ ਦੇ ਯਜਨਾ ੯ † ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਬੰਦ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ।

* ਵੇਖੋ Riddle of Rammayne by Wadia.

† Elements of the Science of Language

I. J. S. Tarayorewula.

ਅਵਸਤਾ:—

ਹਾਵਾਨੀਮ ਆ ਰਤੁਮ ਆ,
ਹਉਮੋ ਉਪਈਤ ਜ਼ਰਬੁਸਤਮ;
ਆਤ੍ਰਿਮ ਪੈਰਿ-ਯੋਜ਼-ਦਬੰਤਮ,
ਗਾਥਾਸਚ ਸ੍ਰਾਵਯੰਤਮ ॥
ਆ-ਦਿਮ ਪਰਸਤ (ਜ਼ਰਬੁਸਤ੍ਰੋ) : ਕੋ ਨਰੇ ਅਹਿ
ਜਿਮ ਅਜ਼ਮ ਵੀਸਪਹੇ ਅੰਘਿਉਸ
ਅਸ਼ਵਤੋ ਸਰੇਸ਼ਤਮ ਦਾਦਰਸ
ਇਸ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਉਲਥਾ* ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਵੇਗਾ:—

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਉਲਥਾ:—

ਸਵਨਿਸ੍ਰਾ ਋ਤੁਸ਼ ਆ
ਸੋਮਾ ਤਪੈਤ੍ ਜਰਥੁਸ਼ਟ੍ਰਮ ।
ਅਤ੍ਰਿਸ੍ ਪਰਿ-ਯੋਸ੍-ਦਬਨ੍ਤਸ੍
ਗਾਥਾਸ਼ਚ [ਅਪਿ] ਸ਼ਰਾਵਯਨ੍ਤਸ੍ ॥
ਆ ਤਸ੍ ਪ੍ਰਚ੍ਛ੍ਰਿਤ੍ (ਜਰਥੁਸ਼ਟ੍ਰ :) ਕੋ ਨਰ੍ ਅਸਿ
ਯਸ੍ ਅਹਸ੍ ਤ੍ਰਿਸ਼ਵਸ੍ਯ ਅਸੋ : ।
ਅਸ੍ਥਿਵਤ : ਸ਼੍ਰੇਸ਼੍ਠਸ੍ ਦ੍ਰਦ੍ਰਸ਼ ॥

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਲਥਾ:—

ਸਵਨਿਮ ਆ ਰਿਤੁਮ ਆ
ਸੋਮੋ ਉਪੇਤ ਜ਼ਰਬੁਸ਼ਟਮ ।
ਅਤ੍ਰਿਮ ਪਰਿ-ਯੋਸ-ਦਬੰਤਮ

† "A Sanskrit Version of Yasna IX, in Sir Asutosh Mukerjee Silver Jubilee Volume (Oriental)

ਗਾਥਾਸਚ [ਅਪਿ] ਸ਼੍ਰੀਵਯੰਤਮ ॥

ਆ ਤਮ ਪ੍ਰਿਠਤ (ਜਰਬੁਠ੍ਰੁ) ਕੋ ਨਰ ਅਸਿ

ਯਮ ਅਹਮ ਵਿਸ਼ੁਯ ਅਸੋ: ।

ਅਸਥਿਵਤ; ਸ਼੍ਰੇਠਮ ਦਦਰਥ ॥

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਲਥਾ:-

“ਪ੍ਰਾਤਾ ਕਾਲ ਹਉਮਾ ਜਰਤੁਠਤ ਪਾਜ ਆਇਆ ਜੋ ਅਗਨੀ ਕੰਠ
ਦੁਆਲੇ ਸਫਾਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਭਜਨ ਗਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜਰਤੁਠਤ
ਨੇ ਪੁਛਿਆ-“ਤੂੰ ਕੌਣ ਹੈਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਮੈਂ ਸਭ ਭੋਤਕ ਜੀਵ-ਜੰਤਾਂ ਤੋਂ
ਸ਼੍ਰੇਠ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ”

ਇਸ ਦਾ ਤੁਲਣਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ ਕਿ ਮੌੜੀਆਂ
ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸਪਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਵਾਕ
ਪਰਬੰਧ, ਅਰਥ ਤੇ ਧੁਨੀ ਉਚਾਰਲ ਵੀ ਦੋਹਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੈ।

ਅਵਸਤਾ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਫਾਰਸੀ ਭਾਖਾ ਦਾ ਰੂਪ ਇਕ ਸ਼ਿਲਾ-ਲੇਖ ਤੋਂ
ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਇਹ ਹਖਾਮਨਸ਼ੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾਰਾ ਨੇ ਖੁਦਵਾਇਆ ਸੀ ਤੇ ਨਕਸ਼
ਰੁਸਤਮ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪਰਸਿਧ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ-ਫਾਰਸੀ
ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:-

ਪੁਰਾਤਨ ਫਾਰਸੀ*.-

ਬਗ ਵਜ਼ਤਕ ਔਰਮਜ਼ਦ, ਹਿਯ ਇਮਾਮ ਬੁਮਿਮ ਅਦਾ, ਹਯ ਅਵਮ
ਅਸਮਾਨਮ ਅਦਾ, ਹਯ ਮਰਤਯਮ ਅਦਾ, ਹਯ ਸਯਤੀਮ ਅਦਾ ਮਰਤਿਯਹਯਾ,
ਹਯ ਦਾਰਯਵੋਮ ਕਸ਼ਾਯਥਯਮ ਅਕਨੋਸ, ਐਵਮ ਪਰੁਵਨਾਮ ਫਰਮਾਤਮ

*ਢਕਵੀਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਨ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਸੀਂ ਸਾਰਾ ਸ਼ਿਲਾ-ਲੇਖ
ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕੇ। ਨਮੂਨੇ ਮਾਤਰ ਕੁਝ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਉਂਜ ਪੰਜਾਬੀ ਉਲਥਾ
ਸਾਰਾ ਦੇ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਦੇਖੋ ਅਗੇ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਉਲਥਾ :

ਮਗ: ਭੁਜੁਗੰ¹ ਅਹੁਰਮਜਦਃ, ਯ: ਫ਼ਮਾਕ੍ਰ ਮ੍ਰਿਸਿਮ੍ਰ ਅਥਾਕ੍ਰ², ਯ: ਅਵਮ੍ਰ
ਅਸ਼ਮਾਨਮ੍³, ਅਥਾਕ੍ਰ. ਯ: ਸਰ੍ਵਮ੍ਰ ਅਥਾਕ੍ਰ, ਯ: ਸ਼ਾਦਿਮ੍ਰ⁴ ਅਥਾਕ੍ਰ. ਸਰ੍ਵੰਸ੍ਰ, ਯ:
ਧਾਰਯਫ਼ਲੁਸੁਮ੍ਰ ਜ੍ਯਨ੍ਤਮ੍ਰ ਅਕ੍ਰਣੀਕ੍ਰ, ਏਕ੍ਰਮ੍ਰ ਪੁਰੂਣਾਮ੍ਰ ਜ੍ਯਨ੍ਤਮ੍ਰ, ਏਕ੍ਰਮ੍ਰ ਪੁਰੂਣਾਮ੍ਰ
ਪ੍ਰਸਾਤਰਮ੍ਰ ।

ਅਹਮ੍ਰ ਧਾਰਯਫ਼ਲੁਸੁ: ਜ੍ਯਾਨ੍ ਭੁਜੁਗੰ, ਜ੍ਯਾਨ੍ ਜ੍ਯਨ੍ਤਾਮ੍ਰ, ਜ੍ਯਾਨ੍ ਫ਼ਲੁਸੁਨਾਮ੍ਰ
ਵਿਸ਼ਵਜਨਾਨਾਮ੍ਰ, ਜ੍ਯਾਨ੍ ਅਸ੍ਯਾ: ਮ੍ਰਿਯਾ: ਫ਼ੂਰੇ ਅਪਿ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਤਾਸ੍ਪਸ੍ਯ ਪੁਤ੍ਰ:,
ਹ੍ਵਾਮਨਿਸ਼ੀਯ: ਪਾਸ੍ਰੰ: ਪਾਸ੍ਰੰਸ੍ਯ ਪੁਤ੍ਰ:, ਆਰ੍ਯੰ: ਆਰ੍ਯੰਚਿਤ੍ਰ: ।

ਪੰਜਾਬੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ:—

ਭਗਹ ਬੁਜੁਰਗ ਅਹੁਰਮਜਦਹ, ਯਹ ਇਮਾਮ ਭੂਮਿ ਅਧਾਤ, ਯਹ
ਅਵਮ ਅਸਮਾਨਮ ਅਧਾਤ, ਯਹ ਮਰਤਯਮ ਅਧਾਤ, ਯਹ ਸ਼ਾਦਿਮ ਅਧਾਤ
ਮਰਤਯਮ, ਯਹ ਧਾਰਯਫਲਸਮ ਕਸ਼ਯੰਤਮ ਅਕ੍ਰਣੋਤ ਏਕਮ ਪੁਰੁਨਾਮ ਕਸ਼ਯੰਤਮ,
ਏਕਮ ਪੁਰੁਨਾਮ ਫਰਾਮਾਤਮ

ਪੰਜਾਬੀ ਉਲਥਾ :--

ਅਹੁਰਾਮਜਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਭਗਵਾਨ (ਹੈ) ਜਿਸ ਨੇ ਇਹ ਭੂਮੀ
ਬਣਾਈ, ਜਿਸ ਨੇ ਅੰਗ ਅਸਮਾਨ ਬਣਾਇਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਬਣਾਇਆ;

1. ਇਸੇ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ ਬਜੁਰਗ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ
2. ਸ਼ਿਲਾ ਲਖ ਦੀ ਲਿਪੀ 'ਫਾਨਾ' ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਉਥੇ 'ਤ' ਡਿੱਕ
ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਂਜ ਫਾਰਸੀ 'ਅਦਾ' ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਧਾਤ ਇਕੋ
ਰੁੱਝ ਹਨ।
3. ਇਥੇ ਹੀ ਦੇਸੀ ਭਾਖਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਸਮਾਨ ਪਰਚਲਤ ਹੋਇਆ
ਲਗਦਾ ਹੈ।
4. ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ
ਵਰਤਦੇ ਹਾਂ।

ਜਿਸ ਨੇ ਮਨੁਖ ਲਈ ਖੁਸ਼ੀ (ਸ਼ਾਦੀ) ਬਣਾਈ, ਜਿਸ ਨੇ ਦਾਰਾ ਨੂੰ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਬਣਾਇਆ — ਇਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦਾ, ਇਕ ਮਾਲਕ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦਾ ।

ਮੈਂ (ਹਾਂ) ਵਡਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ—ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਕਈ ਦੇਸਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਭਾਂਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਹਖਾਮਨਸ਼ੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਿਸ਼ਤਾਸਪ ਦਾ ਪੁਤਰ, ਇਕ ਈਰਾਨੀ ਦਾ ਪੁਤਰ, ਇਕ ਆਰੀਆ ਵੰਸ਼ ਦਾ !

ਸਾਡਾ ਮਤਲਬ ਇਸ ਟਾਕਰੇ ਤੋਂ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਇਹ ਦਿੱਤ ਕਰਵਾਣਾ ਹੈ ਕਿ ਈਰਾਨੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਬੋਲੀਆਂ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਇਕ ਸਰੋਤ ਤੋਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਖੇੜਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਨਹੀਂ ।

ਦਾਰਾ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਪੜ੍ਹ ਤੋਂ ੪੮੬ ਪੂਰਵ ਈਸਵੀ ਮਿਥਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਇਕ ਬੜਾ ਪ੍ਰਬਲ ਸਮਰਾਟ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਰਾਜ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਿੰਧ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਥਰੇਸ, ਮਕਦੁਨੀਆਂ ਤਕ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਰਾਰਤ ਪਰਬਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਫਾਰਸ ਦੀ ਖਾੜੀ ਤਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਇਸ ਵਿਚ ਫਲਸਤੀਨ, ਸ਼ਾਮ, ਸੀਰੀਆ, ਅਰਬ, ਮਿਸਰ, ਆਦਿ ਕਈ ਦੇਸ਼ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ । ਇਹ ਰਾਜ ਕਈ ਸਟਰੈਪੀਜ਼ (ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ) ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਪੰਜਾਬ ਆਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ । ਅਰਤਖਸ਼ਰ (Xer Xes-485-466 BC) ਦੇ ਸਮੇਂ ਜ਼ਰਤੁਸ਼ਤੀ ਮੱਤ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੋਇਆ ਲਗਦਾ ਹੈ । ਟੈਕਸਲਾ ਵਿਚ ਇਕ ਜ਼ਰਤੁਸ਼ਤੀ ਮੰਦਰ ਦੇ ਖੰਡਰ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਸਾਖੀ ਭਰਦੇ ਹਨ ।

ਆਪਸ ਦੇ ਮੇਲ ਜੋਲ ਨਾਲ ਦੋਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ੇਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਅਸਰ ਪਾਇਆ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਸਾਡੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਅਪੜਿਆ । ਮਹਾਂ ਬਲੀ ਸਿਕੰਦਰ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਸਮੇਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਲਗਦਾ ਹੈ ।

ਸਾਸਾਨੀ ਖਾਨਦਾਨ (੨੨੬—੬੫੨ ਈਸਵੀ) ਦੇ ਵੇਲੇ ਫੇਰ ਈਰਾਨੀ

ਸਾਮਰਾਜ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪੁਜਾ ਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਹਖਾਮਨਸ਼ੀ ਖਾਨਦਾਨ ਦੀ ਯਾਦ ਤਾਜ਼ਾ ਹੋ ਗਈ ।

ਸਾਸਾਨੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਹੁਨਰ ਦੇ ਬੜੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸਨ । ਨੌਸ਼ਾਰਵਾਨ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕਈ ਯੂਨਾਨੀ ਸਿਆਣੇ ਆ ਵਸੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਲਮ, ਹੁਨਰ ਦੀ ਬਹੁਤ ਉਨਤੀ ਹੋਈ ।

ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਅਦੁਤੀ ਰਚਨਾ 'ਹਿਤਪਦੇਸ਼' ਜਾਂ 'ਪੰਜ-ਤੰਤਰ' ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਪੁਜੀ । ਇਸ ਦੇ ਪੁਜਣ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਫਿਰਦੌਸੀ ਨੇ ਡਾਢੇ ਨਾਟਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਹੈ । ਫਿਰਦੌਸੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :-

“ਇਕ ਦਿਨ ਨੌਸ਼ੋਰਵਾ ਦੇ ਪਾਸ ਈਰਾਨ ਦਾ ਇਕ ਸਿਆਣਾ ਹਕੀਮ 'ਬਰਿਜ਼ਵੀ' ਆਇਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲਗਾ—ਅੱਜ ਮੈਂ ਹਿੰਦੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ । ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਮੈਂ ਲਿਖਿਆ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਬੂਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਜੋਤ ਵਾਂਗੂੰ ਜੱਗਦੀ ਹੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਿਆਣਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੁਰਦੇ ਤੇ ਧੂੜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬੇਸ਼ਕ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਉਹ ਜੀ ਉਠਦਾ ਹੈ—ਐ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ! ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਆਗਿਆ ਦੇ ਕਿ ਮੈਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਜਾਵਾਂ ਤੇ ਉਥੋਂ ਇਹ ਅਜੀਬ ਬੂਟੀ ਲਿਆਵਾਂ ।”

“ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਖਜ਼ਾਨਿਆਂ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿਤੇ ਤੇ ਬਰਿਜ਼ਵੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਡ-ਮੁਲੇ ਤੁਹਫੇ ਦੇ ਕੇ ਕਨੌਜ ਦੇ ਰਾਜੇ ਪਾਸ ਭੇਜਿਆ । ਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਯੋਗ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਬ੍ਰਾਹਮਨ ਤੇ ਵੈਦ ਦਿਤੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਬਰਿਜ਼ਵੀ ਨੇ ਸਭ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀ ਮਿਟੀ ਛਾਣੀ, ਪਰ ਬੂਟੀ ਦਾ ਕੋਈ ਥਹੁ ਪਤਾ ਨਾ ਮਿਲਿਆ । ਹੁਣ ਬਰਿਜ਼ਵੀ ਬਹੁਤ ਡਿੱਥਾ ਪਿਆ ਤੇ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਬੂਟੀ ਬਾਰੇ ਇੰਜ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਕੋਸਣ ਲਗਾ । ਫਿਰ ਉਸ ਆਪਣੇ ਹਿੰਦੀ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ—‘ਐ ਮਿਤਰੋ !

ਤੁੰਦੇਖੋ 'ਸ਼ਾਹਨਾਮਾ'—ਦੋਬੀ ਪੋਥੀ

ਕੀ ਤੁਹਾਥੋਂ ਵੀ ਸਿਆਣਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੈ ? ਜੇ ਹੈ ਤਾਂ ਬੇਚਲ ਕਰ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਪਾਸ ਲੈ ਚਲੋ ।’

ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ—‘ਹਾਂ ! ਇਕ ਹੋਰ ਸਾਥੋਂ ਵੀ ਸਿਆਣਾ ਰਿਖੀ ਹੈ । ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕੇ ।’

ਉਹ ਬਰਿਜਵੀ ਨੂੰ ਉਸ ਪਾਸ ਲੈ ਗਏ । ਰਿਖੀ ਨੇ ਸਾਰੀ ਗਲ ਸੁਣੀ ਤੇ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ—‘ਮੈਂ ਵੀ ਇਹ ਲਿਖਤ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਜਤਨ ਵਿਚ ਡੱਸ ਉਠਿਆ ਸਾਂ । ਅਖਰ ਕੱਠਨ ਮਿਹਨਤ ਪਿਛੋਂ ਡੇਢ ਖੁਲ੍ਹਿਆ ਕਿ ਮੁਰਦੇ ਜਿਉਂਦੇ ਕਰਨ ਦੀ ਗਲ, ਕਥਨ ਦਾ ਭੇਦ-ਭਰਿਆ ਢੰਗ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਵਧ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ । ਬੂਟੀ ਤੋਂ ਮੁਰਾਦ ‘ਕਲੇਲਾ ਦਿਮਨਾ’ (ਹਿਤੁਪਦੇਸ਼) ਨਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਹੈ । ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਬੇਸ਼ਕ ਮੁਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ । ਅਕਲ ਤੋਂ ਸਖਣਾ ਸਰੀਰ ਬੇਸ਼ਕ ਮੁਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਅਕਲ ਪਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲ ਬੂਟੀ । ਇਸ ਬੂਟੀ ਸਦਕਾ ਬੇਅਕਲ, ਅਕਲ-ਵਾਲਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇੰਜ ਇਹ ਬੂਟੀ ਮੁਰਦਾ ਰੂਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦੇ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਰਖਦੀ ਹੈ ।

ਬਰਿਜਵੀ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਤੇ ਰਾਜੇ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚਾ ਤੇ ਕਿਹਾ—‘ਹੇ ਰਾਜਾ ! ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਅਮੋਲਕ ਪੁਸਤਕ ਤੇਰੇ ਅਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਰਖੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਰਮਜ਼ ਵਿਚ ਉਸ ਬੂਟੀ ਤੋਂ ਮੁਰਾਦ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਹੈ, ਤੇ ਬਸ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ।’

ਰਾਜੇ ਨੇ ਪੁਸਤਕ ਮੰਗਵਾਈ ਤੇ ਕਿਹਾ—‘ਇਹ ਲੈ ਕਿਤਾਬ ! ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ, ਜਿੰਨੀ ਵਾਰੀ ਚਾਹੇਂ, ਉੱਨੀ ਵਾਰੀ, ਪਰ ਨਕਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਥੋਂ ਬਾਹਰ ਲਿਜਾਣੀ ਹੈ !’ ਬਰਿਜਵੀ ਨੇ ਕਿਹਾ—‘ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ ।’

ਹੁਣ ਬਰਿਜਵੀ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦੋਭਾਸ਼ੀਏ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਪਤਰੇ ਪੜ੍ਹਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਘਰ ਆ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਵਿਚ ਲਿਖ ਲੈਂਦਾ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਅਮੋਲਕ ਰਚਨਾ

ਨੈਸ਼ੇਰਵਾਂ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਆਖਿਆ—‘ਐ ਭਦਰ ਪੁਰਸ਼ ! ਕਲੇਲਾ ਨੇ ਸਚ-ਮੁਚ ਹੀ ਮੇਰੀ ਮੁਰਦਾ ਰੂਹ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ।’

ਇਸ ਰਵਾਇਤ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਤੇ ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਚਿਰਕਾਲੀਨ ਹੈ । ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਸਾਂ ਕੀ ਦਿਤਾ ਤੇ ਏ ਰਾਨ ਨੇ ਅਗੋਂ ਕੀ ਮੋੜਿਆ, ਇਹ ਬੁਝਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ । ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਜੈ (੬੫੧ ਈ:) ਸਮੇਂ ਈਰਾਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ । ਜੇ ਕੁਝ ਬਚਿਆ ਤਾਂ ਉਹ, ਜੋ ਉਥੋਂ ਭਜ ਕੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪਾਰਸੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਲੈ ਆਏ । ਇਹ ਬਚਾ ਕੇ ਲਿਆਂਦਾ ਹੋਇਆ ਸਾਹਿਤ ਧਾਰਮਕ ਵੰਨਗੀ ਦਾ, ਤੇ ‘ਪਹਿਲਵੀ’ ਭਾਖਾ ਵਿਚ ਹੈ । ਪਹਿਲੀ ਸਾਡੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਿਖਣ ਦੀ ਅਰਥਾਤ ਅਜੋਕੀ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਸ਼ਕਲ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਦਾ ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਰੋਤ ਵੀ ਵੇਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਹੈ । ਅੱਜ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਗਲ ਤੇ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਆਰੀਆਂ ਦੀ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਕਿਤਾਬ ‘ਰਿਗ ਵੇਦ’ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਰੱਚੀ ਗਈ । ਸੁ, ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਭਾਖਾ ਵੇਦਿਕ ਕਾਲ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਹੋਈ । ਇਹ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਵਟਦੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਦਲੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ । ਇਸ ਦੀ ਜਨਮ ਦਾਤਾ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਵੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ । ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲੀ, ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਵੀ ਨੇ ਵਰਤਮਾਨ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਿਆ । ਉਂਜ ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੀ ਨਾਲੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹੈ । ਹਿੰਦੀ ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇਰੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਾਕ ਬੜੀ ਸੁਖੈਣਤ ਨਾਲ ਅਤੇ ਸਿਧੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬਦਲੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸ਼ਬਦ-ਭੰਡਾਰ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਦੱਬ, ਵਿੱਚ, ਮੱਖਨ ਆਦਿ, ਪਰ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਹਾਥ, ਬੀਚ, ਮਾਖਨ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਵੱਟ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਅਜੋਕੀ ਫਾਰਸੀ ਭਾਰਤੀ-ਯੂਰਪੀ ਭਾਖਾਵਾਂ, ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਨਿਖੇੜੂ ਹੈ । ਪਿਛਲੀਆਂ ਬਾਰਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ,

ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨੁਹਾਰ ਨਹੀਂ ਬਦਲੀ, ਜਿਹੜੀ ਫਾਰਸੀ ਰੁਦਕੀ ਆਦਿ ਦੇ
 ਵੇਲੇ ਮੀ ਉਹੀ ਹੀ ਹੁਣ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ।
 ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਾਸ ਨੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ, ਜਾਂ ਫੇਰ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਵਿਜੈ ਤੋਂ
 ਛੇਤੀ ਪਿਛੋਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਾਖਲ ਹੋ ਗਏ। ਅੱਜ ਕਲ ਇਸ ਵਿੱਚ ਯੂਰਪੀ,
 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਭਾਖਾ ਦੇ ਬੇ ਅੰਤ ਸ਼ਬਦ ਤੱਤਸਮ ਜਾਂ ਤੱਦਭਵ ਰੂਪ
 ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬੜੀ ਸਭਿਆ, ਸਰਲ ਤੇ ਮਿੱਠੀ
 ਜ਼ਬਾਨ ਹੈ। 'ਫਾਰਸੀ ਜ਼ੁਬ ਨਿ ਸ਼ੀਰੀਂ ਅਸ'। ਦੇ ਕਥਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇ
 ਨਹੀਂ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸਾਮਰਾਜ ਵੇਲੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਇਸਲਾਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ
 ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਸਾਲ ਨਹੀਂ, ਦੋ ਸਾਲ
 ਨਹੀਂ, ਅੱਠ ਨੌਂ ਸੌ ਸਾਲ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮਹਿਮੂਦ ਗੌਰੀ ਦੀ ਵਿਜੈ ਤੋਂ ਬਾਦ
 ੧੯੫੭ ਈ : ਤਕ ਇਸ ਦਾ ਅਤੁਟ ਵਰਤਾਰਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ
 ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨਾ ਸਿਰਫ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ ਸਗੋਂ ਪਰਫੁੱਲਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ
 ਮਦਦ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਕਵੀ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨ
 ਹਾਕਮਾਂ ਪਾਸੋਂ ਜਾਗੀਰਾਂ ਤੇ ਵਜ਼ੀਫੇ ਖਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਬੜਾ
 ਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਪਰਸਿੱਧ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ
 ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੀਰਾਂ ਫਕੀਰਾਂ ਦੇ ਥਾਂ ਸਨ, ਸੁ ਇਸਲਾਮੀ
 ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਬਾਨ ਫਾਰਸੀ ਦਾ
 ਪੰਜਾਬੀ ਉੱਤੇ ਪਰਭਾਵ ਪੈਣਾ ਅਵੱਸ਼ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਯੋਗ ਭਾਂਤ ਸਮਝਣ
 ਲਈ ਇਸ ਮੇਲ ਜੋਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਫਾਰਸੀ ਬੋਲੀ, ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ
 ਵੰਨਗੀਆਂ ਦਾ ਹਾਲ ਜਾਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਫਾਰਸੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤੀ

ਅਸੀਂ ਪਿਛੇ ਦੱਸ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਜੈ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਪੂਰੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਸਦੀਆਂ ਫਾਰਸੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਸੁੰਨ ਅਵਸਥਾ (ਜਮੂਦ) ਵਿੱਚ ਰਹੇ । ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਫਾਰਸੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਹਥੀਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈਆਂ ਜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਣਗਹਿਲੀ ਕਾਰਨ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ । ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਲਿਪੀ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੋਵੇ, ਆਖਰ ਅਰਬੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਜਾਣੂਆਂ ਲਈ ਪਹਿਲਵੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਕਿਨੀ ਕੁ ਖਿੱਚ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ ? ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਸਾਨੂੰ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਫਾਰਸੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪਰਮਾਣੀਕ ਨਮੂਨੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਕਈ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਫਾਰਸੀ ਕਵਿਤਾ ਬੁਰੂ ਹੀ ਅਰਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪਰਭਾਵ ਹੇਠ ਹੋਈ ।* ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਹੈ । ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਜੈ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੇ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਕਾਲ ਦੇ ਪਰਸਿਧ ਗਾਇਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਬਾਮਬਦ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਆਦਿ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਬਗੈਰ ਗਾਇਕ ਦਾ ਕੀ ਕੰਮ ?

ਅਬੂ ਹਿਲਾਲ-ਅਲ-ਅਸਕਰੀ† (ਮ੍ਰਿ: ੩੯੫ ਹਿਜਰੀ) ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਈਰਾਨੀ ਕਵਿਤਾ ਰਚਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜੀ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਇਕਠੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੀ । ਅਗੋਂ ਜਾਂ ਕੇ ਇਹੋ ਲੇਖਕ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਈਰਾਨੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਤਵਾਰੀਖ ਤੇ ਯੁਧਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਸ਼ਾਹੀ ਪੁਸਤਕਾਲਿਆ

* ਵੇਖੋ ਸ਼ਿਅਰੁਲ ਅਜਮ—ਮੌਲਾਨਾ ਸ਼ਿਬਲੀ

† influence of Arabic Poetry on the Development of Persian Poetry (Chap. II)—Dr. U. M. Daudpota.

ਵਿਚ ਸੁਰਖਿਅਤ ਰਖੀ ਜਾਂਦੀ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਗਈ।

ਸਾਸਾਨੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਵਾਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਜਾਂ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਜੈ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਫਾਰਸੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਕੀ ਸੀ? ਇਹ ਲਭਣਾ ਬੜਾ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਕੁਝ ਖੋਜੀ ਹੇਠਲੇ ਬੈਂਤ ਨੂੰ ਬਹਿਰਾਮ ਗੌਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਰਦੇ ਹਨ :

منم آن 'مشیر گلہ' منم آن پیل یلہ
 نام من بہرام گور کنیتم بوجبلہ -
 ਇਸੇ ਦੀ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਸ਼ਕਲ ਇਹ ਹੈ।

منم شیر شلمبہ منم بہر تلہ

ਡਾਕਟਰ ਉਮਰ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾਉਦ-ਪੋਤੇ ਦੀ ਖੋਜ ਫਾਰਸ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਵਜੋਂ ਹੇਠ ਦਿਤੇ ਕਾਵਿ-ਟੋਟੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ :—

(1) فرخت بادا روش خنیدن گر شاسپ هوش
 همه پرست از هوش نوش کن مئی نوش
 دوست بدا گش بافرین نہادہ گوش
 همیشه نیکی کوش دی گزشت و دوش
 شاہا خدایمانہ بافرین شاعی

(ب) از ختلان آمدی برو تباہ آمدی
 آبارہ باز آمدی خشک و نزار آمدی

ਇਹ ਸੱਭ ਵੰਨਗੀਆਂ ਬੜੀ ਸਿੱਧੀ ਸਾਦੀ ਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਸਿਹੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪਰ ਦਸਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ, ੧੧ ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤਕ, ਫਾਰਸੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਅਗੇ ਨਿਕਲ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਸ ਪਾਸ ਕਸੀਦਿਆਂ, ਗਜ਼ਲਾਂ ਮਸਨਵੀਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਇਕ ਭਾਰਾ ਭੰਡਾਰਾ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ।

ਫਾਰਸੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਪਰਧਾਨ ਵੰਨਗੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ 'ਗਜ਼ਲ' ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਛੰਦ ਜਾਂ ਤੌਲ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ। ਸਾਭੇ

ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ, ਦੋਹਿਰਾ, ਸੋਰਠਾ, ਸਵੈਯਾ, ਕਬਿਤ ਆਦਿ ਛੇਦ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹਨ, ਪਰ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਇੰਜ ਨਹੀਂ। ਇਥੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਪਰਗਟਾਓਂਗ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ, ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਵੰਨਗੀ ਵਿਚ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਂਜ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਢਰ ਚਿਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਖਾਸ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਲਈ ਬੱਝ ਗਏ ਹਨ। 'ਗਜ਼ਲ' ਅੰਤਰ ਦੀ ਪੀੜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ, 'ਮਸਨਵੀ' ਬਰਤਾਂਤ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, 'ਕਸੀਦਾ' ਸਭ ਪਾਸੇ ਚਲ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਤੇ 'ਰੁਬਾਈ' ਨੇ ਦਾਰਸ਼ਕ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਸਾਂਭਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਗਜ਼ਲ ਇਕ ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ 'ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਗਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ' ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮ-ਪਿਆਰ ਦੇ ਬਿਲਾਸ ਕਰਨੇ। ਆਪਣੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਾਵਿਕ ਪਰੀਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਦੇ ਪਰਗਟਾ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ 'ਗਜ਼ਲ' ਕਹਿਲਾਉਣ ਲਗ ਪਈ।

ਗਜ਼ਲ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਖਾਸ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਚੋਟ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਅਸੀਂ ਉਰਦੂ ਗਜ਼ਲ ਨੂੰ ਫਾਰਸੀ ਗਜ਼ਲ ਦਾ ਹੀ ਫੱਲ ਰੂਪ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਫਾਰਸੀ ਗਜ਼ਲ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਗਜ਼ਲ ਈਰਾਨੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦਾ ਪਰਤੱਖ ਸਬੂਤ ਹੈ। ਅਰਬੀ ਵਿਚ 'ਕਸੀਦਾ' ਕਹਿਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ। ਕਸੀਦੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਅਮੀਰ ਜਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਉਸਤਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸਤਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਕੁਝ ਸ਼ਿਅਰ ਮਾਸ਼ੁਕ ਦੀ ਉਪਮਾ ਵਿਚ, ਉਸ ਦੇ ਹੁਸਨ, ਉਸ ਦੇ ਸੌਂਦਰਯ ਤੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ। ਕਸੀਦੇ ਦੇ ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ 'ਤਸ਼ਬੀਬ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ 'ਸ਼ਬਾਬ ਜਾਂ ਜਵਾਨੀ ਦਾ ਵਟਣਨ।' ਫਾਰਸੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਤਸ਼ਬੀਬ ਵਾਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਅੱਡਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਕਾਵਿ-ਵੰਨਗੀ ਘੜ ਲਈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਗਜ਼ਲ ਪੈ ਗਿਆ। ਮੌਲਾਨਾ ਬਿਬਲੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ—“ਕਸੀਦਾ ਕੀ ਇਬਤਦਾ ਮੇਂ ਇਸ਼ਕੀਆ ਸ਼ਿਅਰ ਕਹਿਨੇ ਕਾ ਦਸਤੂਰ ਥਾ। ਇਸ ਹਿੱਸਾ

ਕੇ ਅਲੱਗ ਕਰ ਲੀਆ ਤੇ ਗਜ਼ਲ ਬਣ ਗਈ। ਗੋਇਆ ਕਸੀਦਾ ਕੇ ਦਰਖਤ
ਸੇ ਏਕ ਕਲਮ ਲੇ ਕਰ ਅਲੱਗ ਲਗਾ ਲੀਆ।”

ਮੌਲਾਨਾ ਸਾਹਿਬ ਅਗੇ ਜਾ ਕੇ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਦਸਵੇ ਹਨ—
“ਗਜ਼ਲ ਕਾ ਅਸਲੀ ਅਨਸਰ (ਅੰਸ) ਕਸੀਦਾ ਹੈ। ਕਸੀਦਾ ਮੇਂ ਮਮਦੂਹ
(ਜਿਸ ਦੀ ਉਪਮਾ ਕੀਤੀ ਜ ਵੇ) ਕੀ ਤਾਰੀਫ ਹੋਤੀ ਥੀ, ਗਜ਼ਲ ਮੇਂ ਮਾਸੂਕ
ਕੀ।” ਵੇਹਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ।

ਫਾਰਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਵੰਨਗੀ ਨੂੰ ਕਦੇਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ, ਇਸ
ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ, ਰੂਦਕੀ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ
ਗਜ਼ਲ ਬੜੀ ਨਿਖੰਨਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਯਤਨ
ਵੀ ਹੋਣੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਸਾਡੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਅਪੜੇ।

ਰੂਦਕੀ ਦ ਖਾਸ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ‘ਰਾਬਿਆ’ ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ
ਕਾਵਿਤਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਫੈਲਣਾ ਦੱਸਦਾ
ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਕਤ ਤਕ ਫਾਰਸੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤੀ ਹੋ
ਚੁਕੀ ਸੀ।

ਰੂਦਕੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਨਸਰੀ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗਜ਼ਲ
ਦੇ ਰੂਦਕੀ ਨਾਲੋਂ ਘਟੀਆ ਹੋਣ ਤੇ ਅਫਸੋਸ ਹੀ ਰਿਹਾ :—

غزل رودکی وار نیکو بود

غزل هائی من رودکی وار نیست

ਗਜ਼ਲ ਰੂਦਕੀ ਵਾਰ ਨੇਕੋ ਬਵੱਦ,

ਗਜ਼ਲ ਹਾਏ ਮਨ ਰੂਦਕੀ ਵਾਰ ਨੇਸਤ।

ਉਨਸਰੀ, ਅਸਜਈ, ਮਿਨੂਚਿਹਰੀ ਤੇ ਫਿਰਦੌਸੀ ਚਾਰੇ ਮਹਿਮੂਦ
ਗਜ਼ਨਵੀ ਦੇ ਕਾਲ ਦੇ ਪਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੇਤਰ ਗਜ਼ਲ

¶ ਜਿਹੜਾ ਖੁਰਾਸਾਨ ਦੇ ਸਾਸਾਨੀ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਸਰਬਿਨ
ਅਹਿਮਦ ਦਾ ਚੜ੍ਹਾਮਨੀ ਕਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

ਦਾ ਨਹੀਂ, ਦੂਜਿਆਂ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਖਾਸ ਕਰ ਕਸੀਦੇ ਦਾ ਹੈ ।

ਗਜ਼ਲ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਮੌਲਾਨਾ ਸ਼ਿਬਲੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਜ਼ਲ ਦਾ ਖੇਤਰ ਇਸ਼ਕ ਤੇ ਮੁੱਬਤ ਹੈ । ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਚਿਰ-ਤਕ ਯੁਧ ਦਾ ਦੌਰ ਦੌਰਾ ਰਿਹਾ । ਇਸ ਜੰਗੀ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਗਜ਼ਲ ਦੀ ਉਨਤੀ ਲਈ ਕੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਗਜ਼ਲ ਵਿਚ ਤਸਵੱਫ਼ ਦੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਬੰਨ੍ਹੇ ਜਾਣ ਲਗੇ ਤੇ ਓਦੋਂ ਤੋਂ ਫਾਰਸੀ ਗਜ਼ਲ ਦੀ ਤੁੱਕੀ ਹੋਣ ਲਗੀ । ਗਜ਼ਲ ਵਿਚ ਤਸਵੱਫ਼ ਦਾ ਰੰਗ ਭਰਨ ਵਾਲੇ ਔਹਦੀ, ਸਨਾਈ, ਫਨੀਉਦੀਨ ਅਤਾਰ, ਮੌਲਾਨਾ ਰੂਮੀ ਤੇ ਇਰਾਕੀ ਸਨ । ਇਹ ਲੋਕ ਰੱਬੀ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਭੁੱਬੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਲਾਮ ਵਿਚ ਹਕੀਕਤ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਰਿਹਾ । ਦੁਨਿਆਵੀ-ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਘਟ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਵਧੇਰੇ ਪਰਚਲਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀਆਂ । ਫੇਰ, ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਹਨੇਰੀ ਬੁੱਲੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਕੁਰਲਾਟ ਪੈ ਗਈ। ਦੁਖੀ ਦਿਲਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੁਖੜੇ ਫੌਲਣ ਲਈ ਗਜ਼ਲ ਵਲ ਮੂੰਹ ਪਰਤਾਇਆ ।

ਇਸੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਾਅਦੀ ਹੋਇਆ । ਸਾਅਦੀ ਆਪਣੀ ਮੁੱਢਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਕਈ ਰੰਗ—ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਆਰ ਦੇ ਦੇਖ ਚੁਕਾ ਸੀ । ਅਖੀਰਲੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਤਸਵੱਫ਼ ਦੀ ਚੇਟਕ ਲਗੀ, ਕਵਿਤਾ ਰੱਬ ਵਲੋਂ ਮਿਲੀ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ । ਫੇਰ ਕੀ ਸੀ ! ਹਕੀਕਤ ਤੇ ਮਜ਼ਾਜ਼ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਅਜਿਹੀ ਸੁਰ ਕੱਢੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਅੱਗ ਭੜਕ ਉੱਠੀ । ਸਾਅਦੀ ਦੀ ਇਸ ਸ਼ਰਾਬ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਦੇਹਲਵੀ ਨੇ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਸਲਮਾਨ ਤੇ ਖਾਜੂ ਨੇ ਇਸ ਕਾਵਿਰੂਪ ਨੂੰ ਭਾਢਾ ਨਿਖਾਰਿਆ । ਹਾਲੀ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਜਿਉਂਦੇ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਹਾਫਿਜ਼ ਨੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਫਾਰਸੀ ਗਜ਼ਲ ਦਾ ਉਸਤਾਦ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਗਜ਼ਲ ਕਹਿਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ । ਗਜ਼ਲ ਵਿਚ ਜੋ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਹਾਫਿਜ਼ ਨੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅੱਜ ਤਕ ਕਿਸੇ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਨਹੀਂ ਆਈ ।

ਹਾਫਿਜ਼ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕਵੀਆਂ ਉਰਫੀ, ਨਜ਼ੀਰੀ, ਸਾਇਬ, ਕਲੀਮ, ਭਾਲਿਬ ਨੇ ਗਜ਼ਲ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਰੰਗ ਭਰੇ । ਹਾਫਿਜ਼ ਦੀ ਨਕਲ ਤਾਂ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੀ, ਉਸ ਦੀ ਉਚਾਈ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਗਜ਼ਲ ਵਿਚ

ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦਾ ਖਲ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਉਰਫ਼ੀ ਨੇ ਫਲਸਫ਼ੇ ਨੂੰ ਜਗ੍ਹਾ ਦਿਤੀ। ਬਾਬਾ ਫਗਾਨੀ ਨੇ ਸਿੱਧੀ ਗਲ ਨੂੰ ਵਲਾ ਪਾ ਕੇ ਆਖਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਚਲਾਈ। ਜ਼ਹੂਰੀ ਤੇ ਬੇ-ਦਿਲ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਪੋਚਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਮਿਰਜ਼ਾ ਗਾਲਿਬ ਨੂੰ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾਣ ਲਈ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਬਣੀ।

ਗਜ਼ਲ ਦੀ ਤਕਨੀਕ

ਗਜ਼ਲ ਦਾ ਰੱਸ ਮ ਫਨ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਗਜ਼ਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਿਅਰ ਨੂੰ 'ਮਤਲਾ' ਆਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦੂਸਰ ਨੂੰ 'ਹੁਸਨ-ਮਤਲਾ'। ਮਤਲੇ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਮਿਸਰਿਆਂ ਦਾ ਤੁਕਾਂਤ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਗੋਂ ਹਰ ਇਕ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਮਿਸਰਿਆਂ ਦਾ ਤੁਕਾਂਤ ਆਪਸ ਵਿਚ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਪਰ ਪਹਿਲੇ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਜ਼ਲ ਵਿਚ ਰਈਫ਼ ਤੇ ਕਾਫ਼ੀਏ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਆਖਰੀ ਸ਼ਿਅਰ ਨੂੰ 'ਮਕਤਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦਾ ਉਪਨਾਮ (ਤਖੱਲੁਸ) ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਮਤਲਾ ਦੇ ਅਰਥ ਚਨ 'ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ' ਅਰਥਾਤ 'ਅਰੰਭ' ਤੇ ਮਕਤਾ ਦੇ 'ਕਤ' ਕਰਨ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ' ਜਾਂ 'ਅੰਤ'। ਗਜ਼ਲ ਵਿਚ ਪੰਜ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਤਾਰਾਂ ਸ਼ਿਅਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗਿਣਤੀ ਦੂਸ਼ਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਂਜ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਤਾਕ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਗਜ਼ਲ ਦਾ ਹਰ ਇਕ ਸ਼ਿਅਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਥਵਾ ਇਕ ਪੂਰ ਖਿਆਲ ਦਾ ਪਾਤਰ ਜੇ ਇਕ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ 'ਲਾਪਰਵਾਹੀ' ਦਾ ਰੁਦਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨਾਲ 'ਮਿਲਾਪ' ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਵਿਚ 'ਸਾੜਾ' ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੋਰ ਅਗਲੇ ਵਿਚ 'ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ'। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਜ਼ਲ ਦੇ ਸਭ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਅੱਡ ਅੱਡ ਖਿਆਲ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਗਜ਼ਲ ਨੂੰ ਇਕ ਸਿਆਣੇ ਨੇ ਗੁਲਦਸਤੇ ਨਾਲ ਉਪਮਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ—ਅਜਿਹਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰੰਗ ਬੰਗੇ ਫੱਲ ਜੋੜੇ ਹੋਣ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਸਾਰੀ ਗਜ਼ਲ ਵਿਚ ਇਕੋ ਮਜ਼ਮੂਨ ਨਿਭਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਗਜ਼ਲ ਨੂੰ 'ਮੁਸਲਸਲ ਗਜ਼ਲ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਨਮੂਨ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰੋ: ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਕ ਗਜ਼ਲ ਦੇਖੋ

੧. ਤੂੰ ਨਾ ਮਿਲੇਂ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਤਮਨਾ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਾਂ ?
ਤੇਰੇ ਬਗੈਰ ਦੀਨ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਾਂ ?
੨. ਦਾਰੂ ਹੈ ਦੀਦ ਹੋਰ ਮੈਂ ਦਾਰੂ ਨਾ ਜਾਣਦਾ,
ਰਿੰਦਾਂ ਨੂੰ ਆਖ ਪਿਆਲੇ ਦੀ ਮਦਰਾ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਾਂ ?
੩. ਰਚਨਾ ਨਵੀਂ ਰਚਾ ਕੋਈ ਰੱਬਾ ! ਜੇ ਰੱਚ ਸਕੇਂ,
ਆਦਮ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਹਵਾ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਾਂ ?
੪. ਮੰਨਿਆ ਤੇਰਾ ਜਮਾਲ ਸਭ ਪਰਦੇ ਹੀ ਚੀਰਦਾ,
ਇਸ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਾਲ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਾਂ ?
੫. ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ ਉਹ ਕਿ ਜਿਸ ਤੇ ਫਿਰ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ,
ਅਧੂਰੀ ਹੈ ਰੱਬਾ ! ਇਸ ਤੇਰੀ ਕਿਰਪਾ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਾਂ ?
੬. ਕੱਲਾ ਮੈਂ ਆਪ ਵੀ ਤੂੰ ਕੱਲਾ ਹੀਂ ਕਿਓਂ ਰਹਿਓਂ ?
ਧੋਖੇ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਲੀਲਾ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਾਂ ?
੭. ਮੇਰੀ ਗਜ਼ਲ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਖਰਾ ਹੀ ਰੰਗ ਹੈ,
ਚੰਗਾ ਹੈ ਪਰ ਬਮਾਨੇ ਦੀ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਾਂ ?

ਇਸ ਵਿਚ ਸੱਤ ਸ਼ਿਅਰ ਹਨ । ਗਿਣਤੀ ਤਾਕ ਹੈ, ਜੁਫਤ ਨਹੀਂ ।
ਸ਼ਿਅਰ ਨੰ: ੧ ਤਲਾ ਹੈ ਤੇ ਨੰ: ੭ ਮਕਤਾ । ਇਸ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦਾ ਉਪਨਾਮ
ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਦਸਤੂਰ ਮੁਜਬ ਸਤਵੇਂ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ।
'ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਾਂ', ਰਦੀਫ ਹੈ, ਇਹ ਹਰ ਇਕ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਦੁਹਰਾਈ ਗਈ ਹੈ ।
ਤਮਨਾ, ਦੁਨੀਆ, ਮਦਰਾ, ਹਵਾ, ਸੀਮਾ, ਕਿਰਪਾ, ਕੱਲਾ, ਲੀਲਾ, ਵਖਰਾ,
ਚਰਚਾ ਆਦਿ ਤੁਕਾਤ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੰਤਲੀ ਧੁਨੀ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਹੈ । ਕਵਿਤਾ
ਦਾ ਰੰਗ ਸੂਫੀਆਨਾ ਹੈ । ਰੱਬ ਨਾਲ ਨਿਹੱਠੇ ਭਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ
ਤਾਂਘ ਵਜ਼ੀ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ, ਪਰ ਮਿਲਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਦ ਤੋਂ ਕਵਿਤਾ
ਉਪਜੀ ਹੈ ।

ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਦੀ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਇਕ ਗਜ਼ਲ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਦੇਖੋ:—

دین دنیا در کمندان آن پری خسار ما
 هر دو عالم قیمت یک تار موئے پیار ما
 ما نے آریم تاب غزّه مثر گان او
 یک نگاه جا نفزائیش بس بود درکار ما
 هر نفس گویا بیاد نرگس مخمور او
 یاد هائی شوق مے نوشد دل هشیار ما

ਗਜ਼ਲ ਦਾ ਕਾਵਿਰੂਪ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਪਰੋਮ-ਵਿਲਾਸ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਪਰਯੋਗ ਇਸ ਤਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ, ਸਦਾਚਾਰ, ਫਲਸਫਾ, ਤਸੱਵੁੱਫ, ਅਨੇਕ ਭਾਂਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਆ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਭ ਘਟਨਾਵਾਂ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜ ਕਵੀ ਪਿਆਰ, ਈਰਖਾ, ਮੌਤ, ਹੁਕਮ, ਰਜ਼ਾ, ਸ਼ੁਕਰ, ਸ਼ਬਰ, ਸੰਤੋਖ, ਫਕੀਰੀ, ਉਮੀਦ, ਸ਼ਿਕਾਇਤ, ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ, ਦੇਸ਼-ਪਿਆਰ, ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਦੀ ਨਖੇਧੀ, ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾ, ਅਮਨ, ਲੜਾਈ ਆਦਿ ਬੇ-ਅੰਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਕਲਮ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਭ ਗਜ਼ਲ ਵਿਚ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਬੌਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

੩

ਫਾਰਸੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ

ਅਸੀਂ ਫਾਰਸੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਅਸਾਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਫਾਰਸੀ ਗਜ਼ਲ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਜੀ, ਵਧੀ ਤੇ ਫਲੀ ਫੁੱਲੀ, ਉਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੇ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਤੇ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇੰਜ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਾਇਆ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਫਾਰਸੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਦੂਜੀ ਵੰਨਗੀ 'ਕਸੀਦਾ' ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਕਸੀਦਾ ਦੇ ਲਫਜ਼ੀ ਅਰਥ ਹਨ 'ਕਸਦ (ਇਰਾਦਾ) ਕਰਨਾ।' ਸੁ, ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਉਹ ਵੰਨਗੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਵੀ ਕਿਸੇ ਬੰਦੇ ਵਲ ਮੁਹਾਰ ਮੌੜਦਾ ਹੈ ਅਥਵਾ ਉਸ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਨਿੰਦਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਘਟਨਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭੀ ਅਰਬੀ ਨਸਲ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਕਸੀਦੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਰਿਵਾਜ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇ ਪਖ ਤੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਇੱਕ ਅੰਸੀ ਕਾਵਿ-ਵੰਨਗੀ ਸੀ ਜੋ ਹਰ ਇਕ ਘਟਨਾ, ਹਰ ਇਕ ਮਤਲਬ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਕੋਈ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਕਵੀ ਨੇ ਝੱਟ ਕਲਮ ਫੜੀ ਤੇ ਕਸੀਦਾ ਲਿਖ ਦਿਤਾ। ਕਿਧਰ ਕਵੀ ਦੀ ਅੱਖ ਲੜ ਗਈ, ਝੱਟ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਭੜਾਸ ਮਾਸੂਕ ਦੇ ਹੁਸਨ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰ ਕੇ ਕਵੀ। ਅਮੀਰ ਪਾਸੋਂ ਘੋੜਾ ਇਨਾਮ ਮਿਲਿਆ, ਕਸੀਦਾ ਲਿਖ ਉਸ ਦਾ ਧਨਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਜਾਂ ਜੇ ਕੋਈ ਹਾਜ਼ਤ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਈ ਤਾਂ ਡਾਢੇ ਨਾਟਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ

ਉਸ ਦੀ ਸੁਣਾਉਣ ਆਪਣੇ ਮਾਲਿਕ ਨੂੰ ਪਾਈ। ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਕੋਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪਸੰਦ ਆਇਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਸੀਦੇ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਤਾ। ਕੋਈ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ, ਕਸੀਦੇ ਦੀ ਮੱਦਦ ਲਈ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਸੀਦਾ ਅਰਬ ਚਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ। ਅਰਬ ਸ਼ਾਇਰੀ ਜੇ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਵਡੇਰਾ ਭਾਗ ਜ਼ਰੂਰ ਕਸੀਦਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਜ਼ਰਾ ਕਸੀਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਦੇਖੋ :—

- (੧) ਬਹਾਰੀਆ (ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੋਵੇ।)
 (੨) ਖਜ਼ਾਨੀਆ (ਪੱਤ-ਝੜ ਦੇ ਵਰਣਨ ਵਾਲਾ।) (੩) ਸ਼ਿਤਾਈਆ (ਸਰਦੀ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਵਾਲਾ।) (੪) ਇਸ਼ਕੀਆ (ਪਿਆਰ ਤੇ ਸੌਂਦਰਯ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਲਦਿਆ ਹੋਇਆ) (੫) ਫਖਰੀਆ (ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਉੱਤੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ) (੬) ਮਦਹੀਆ (ਕਿਸ ਦੀ ਉਪਮਾ ਵਿਚ ਕਹਿਆ ਗਿਆ) (੭) ਹਿਜ਼ਵੀਆ (ਨਿੰਦਾ-ਰਸ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ) (੮) ਮਰਸੀਆ (ਸੋਗਕੀ)
 (੯) ਹਿਰਮੀਆ (ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਿਆਣੀ ਗਲ ਸਮਝਾਈ ਗਈ ਹੋਵੇ) (੧੦) ਸਿਖਿਆ ਦਾਇਕ (੧੧) ਦਾਸਤਾਨੀਆ (ਬਰਤਾਂਤੀ) (੧੨) ਮੁਨਾਜ਼ਰਾ (ਬਗੜੇ ਵਾਲਾ)।

ਤਕਨੀਕ ਵਿਚ ਕਸੀਦਾ ਗਜ਼ਲ ਨਾਲ ਰਲਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਪਿੱਛੇ ਦਸ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਗਜ਼ਲ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਕਸੀਦੇ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਤਸਬੀਬ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਸਬੀਬ ਨੂੰ ਅੱਡ ਕਰਕੇ ਗਜ਼ਲ ਘੜ ਲਈ ਗਈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਬਣਾਵਟ ਵਿਚ ਕਸੀਦਾ ਤੇ ਗਜ਼ਲ ਰੱਲਦੇ ਹਨ। ਕਸੀਦੇ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਿਅਰ ਅਥਵਾ 'ਮਤਲ' ਗਜ਼ਲ ਵਾਂਗ ਤੁਕਾਤ ਵੀ ਰਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰਦੀਫ ਵੀ। ਹਰ ਅਗੇਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਿਅਰ ਆਪਣੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਹੋ ਕਾਫੀਆ ਤੇ ਰਦੀਫ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਸੀਦੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ, ਹੁਸਨ ਆਦਿ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਸਬੀਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਤਸਬੀਬ ਤੋਂ ਬਾਦ ਗੁਰੇਜ਼ ਅਥਵਾ 'ਮੋਜ਼ਾ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਕਵੀ ਤਸਬੀਬ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੰਤਵ ਵਲ ਝੁੱਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਗੇਂ ਉਪਮੇਸ਼ ਦੀ ਉਪਮਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਫੇਰ ਨਿੰਦਾ। ਉਪਮਾ

ਵਿਚ ਉਪਮੇਯ ਦੇ ਗੁਣਾਂ, ਉਸ ਦੀ ਦਇਆ, ਕਿਰਪਾਲਤਾ, ਸੂਰਬੀਰਤਾ, ਤਲਵਾਰ, ਘੱਡੇ, ਨੇੜੇ, ਹਾਥੀ ਆਦਿ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਕਵੀ ਬੜੀ ਚੱਤੁਰਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸੁਣਾਉਣ ਪਾਂਦਾ ਹੈ ; ਜੋ ਕੁਝ ਮੰਗਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮੰਗਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਜਿਹੜੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਰਦਾ ਹੈ । ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਤੇ ਫਖਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਥਵਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਸੁੱਟਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੱਚ ਮੁੱਚ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ । ਫੇਰ ਉਪਮੇਯ ਦੇ ਦੱਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬ ਤੇਰੀ ਉਮਰ ਲੰਮੀ ਕਰ ਜਾਂ ਤੇਰਾ ਪਰਤਾਪ ਬਣਿਆ ਰਹੇ । ਅਖੀਰ ਵਿਚ 'ਮਕਤਾ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦਾ ਤਖਲੁੱਸ (ਉਪਨਾਮ) ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਸੀਦੇ ਦਾ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਕਸੀਦੇ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬੱਝੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਸੋ ਇਹ ਤਕ ਅਪੜ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਵੰਨਗੀ ਲਈ ਉਨਸਾਰੀ, ਅਨਵਰੀ ਜਾਂ ਉਰਫੀ ਆਦਿ ਦੇ ਕਸੀਦੇ ਦੇਖੋ ।

ਕਸੀਦਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸਾਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਅਰਬੀ ਠਸਲ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਅਰਬ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਰੀਸ ਵਿਚ ਪਿਆ । ਅਰਬੀ ਕਵੀ ਅਰਬ ਜੇਤੂਆਂ ਦੀ ਵਿਜੇ ਤੇ ਕਸੀਦੇ ਲਿਖਦੇ ਤੇ ਇਨਾਮ ਪਾਂਦੇ । ਫਾਰਸੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੀਸੇ, ਇਨਾਮ ਤੇ ਜਾਗੀਰਾਂ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਵਿਚ ਕਸੀਦੇ ਲਿਖੇ । ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਮੌਲਾਨਾ ਸ਼ਿਬਲੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਈਰਾਨੀਆਂ ਨੇ ਕਸੀਦੇ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝਿਆ, ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਗਲਤ ਰਸਤੇ ਤੇ ਪੈ ਗਏ । ਕਸੀਦਾ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਵਧੀਆ ਸਾਧਨ ਸੀ, ਪਰ ਈਰਾਨੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਾਮਦ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਸਮਝ ਲਿਆ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਹੱਦ ਦਰਜੇ ਦੀ ਅਤਿ ਕਥਨੀ ਤੇ ਗਿਰਾਵਟ ਆ ਗਈ, ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੰਗ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ । ਜੋ ਚੀਜ਼ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਰਸਮੀ ਜਿਹੀ, ਸਚਾਈ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦੀ । ਇਸ ਗਲ ਨੂੰ ਉਪਮਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਉਪਮੇਯ ਵੱਢੇ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਮਝਦੇ ।

ਇਸ ਗਲ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਇਹ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਦੀ ਸਾਰੀ ਮਿਹਨਤ ਵਿਅਰਥ ਗਈ । ਸਨਾਈ, ਸਾਅਦੀ ਅਖੀਰ ਖੁਸਰੋ ਆਦਿ ਆਜ਼ਾਦ ਸੁਭਾ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸਿਖਿਆ ਭਰਪੂਰ ਕਸੀਦੇ ਲਿਖੇ

ਕੇ ਨੌਕਾਂ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪਹਿਲ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਆਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ, ਕਸੀਦਾ-
ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਜਤਨਾਂ ਨਾਲ ਫਾਰਸੀ ਜੁਬਾਨ ਇੰਨੀ ਤੁੱਕੀ ਕਰ ਗਈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ
ਬਰੀਕ ਤੋਂ ਬਰੀਕ ਖਿਆਲ ਖੁੱਭਣਾ ਸੁਖਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਜੁਬਾਨ ਦੀ ਇਸ
ਉੱਨਤੀ ਨੇ ਫਾਰਸੀ ਨੂੰ ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲ ਤੱਕ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ
ਭਾਖਾ ਬਣਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਫਾਰਸੀ ਕਸੀਦਾ-ਗੋਈ ਵੀ ਰੂਦਕੀ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ
ਸ਼ਾਮਾਨੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਖਾਤਰ ਕਸੀਦੇ ਲਿਖੇ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਫਾਰਸੀ
ਕਸੀਦੇ ਦਾ ਰੰਗ ਰੂਪ ਨਿੱਖਰ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਕਸੀਦਾ—

ہوے جوے مولیاں آید ہے - یاد یار مہرباں آید ہے

ਬੜੀ ਪਕਿਆਈ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਗਜ਼ਨਵੀ ਕਾਲ
ਦੇ ਕਵੀ ਅਸਦੀ, ਉਨਸਾਰੀ, ਫਰੁੱਖੀ, ਮਿਨੁਰਿਫਰੀ, ਸਨਾਈ ਆਦਿ ਆਉਂਦੇ
ਹਨ। ਅਸਦੀ ਨੇ ਕਸੀਦੇ ਵਿਚ 'ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ' ਨੂੰ ਦਾਖਲ ਕਰਕੇ ਇਕ ਨਵੀਂ
ਕਿਸਮ ਦੇ ਕਸੀਦੇ ਨੂੰ ਚਲਾਇਆ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸਲਜੂਕ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਨੂੰ
ਚਮਕਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਨਵਰੀ, ਵਤਵਾਤ, ਮੁਇੱਜ਼ੀ, ਸੋਜ਼ਨੀ ਸਾਬਿਰ,
ਬੜੇ ਪਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਅਨਵਰੀ ਨੂੰ ਕਸੀਦੇ ਦਾ ਉਸਤਾਦ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਜਾਮੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ—

در شعر سه کس پیغمبر اند هر چند که لابی بعدی
ابیات و قصیده و غزل را فردوسی و انوری و سعدی

(ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੈਗੰਬਰ (ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ) ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਹਜ਼ਰਤ
ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਕੋਈ ਪੈਗੰਬਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਬੇ'ਤਾਂ
(ਮਸਨਵੀ) ਦਾ ਫਿਰਦੋਸੀ, ਕਸੀਦੇ ਦਾ ਅਨਵਰੀ ਤੇ ਗਜ਼ਲ ਦਾ ਸ਼ਾਅਦੀ)

ਸਲਜੂਕ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ
ਇਲਮੀ ਤੇ ਵਫ਼ਤਰੀ ਜੁਬਾਨ ਅਣਬੀ ਸੀ। ਅਰਪ ਅਰਸਲਾਨ ਨੇ ਪਹਿਲੀ
ਵਾਰੀ ਫਾਰਸੀ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਭਾਖਾ ਬਣਾਇਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਫਾਰਸੀ ਖੂਬ
ਵਧਣ ਫੁੱਲਣ ਲਗੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਖਾਕਾਨੀ, ਨਾਸਿਰ, ਖੁਸਰੋ, ਜ਼ਹੀਰ, ਫਾਰਯਾਬੀ ਤੇ ਸਾਅਦੀ ਨੇ ਕਸੀਦੇ ਲਿਖੇ, ਪਰ ਪਿਛਲੇ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹਦ ਤਕ ਖੁਸ਼ਾਮਦ ਤੋਂ ਪਾਕ ਰਖਿਆ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਤੇ ਉਰਫੀ ਨੇ ਕਸੀਦਿਆਂ ਵਿਚ ਨਾਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਕਾਆਨੀ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫ਼ਰ ਪੁਰਾਣੇ ਉਸਤਾਦਾਂ, ਉਨਸਰੀ, ਮਿਨੁਚਿਹਰੀ, ਅਨਵਰੀ ਆਦਿ ਦੀ ਯਾਦ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਮਸਨਵੀ :

ਗਜ਼ਲ ਤੇ ਕਸੀਦੇ ਤੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਫਾਰਸੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਤੀਜੀ ਵੰਨਗੀ 'ਮਸਨਵੀ' ਹੈ। ਇਹ ਈਰਾਨੀਆਂ ਦੀ ਖਾਸ ਆਪਣੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਅਰਬ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਪਨਾਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਹ ਰੰਗ ਨਾ ਆ ਸਕਿਆ, ਜੋ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਦਿਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ, ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਨਿਭਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮਸਨਵੀ ਵਿਚ ਰਦੀਫ ਤੇ ਕਾਫੀਏ ਦੀ ਕੈਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹਰ ਇਕ ਬੰਤ ਦਾ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਕਾਫੀਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਥਵਾ ਦੋਹਾ ਮਿਸਰਿਆਂ ਦਾ ਤੁਕਾਂਤ ਰਲਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਕ ਬੰਤ ਦਾ ਤੁਕਾਂਤ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਰਲਣ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੀ ਘਾੜਤ ਸੌਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲੰਨੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂ ਡੂੰਘੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਡਾਢਾ ਢੁਕਦਾ ਹੈ। ਰਦੀਫ ਤੇ ਕਾਫੀਏ ਦੀ ਅਵਸ਼ਕਤਾ ਨਹੀਂ। ਕਵੀ ਦੀ 'ਸੋਚ' ਤੇ 'ਫੁਰਨਾਂ' ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਉਡਾਰੀਆਂ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ-ਲੜੀ ਇਕੋ ਚਲਦੀ ਹੈ, ਗਜ਼ਲ ਵਾਂਗ ਸ਼ਿਅਰ ਅੱਡ ਅੱਡ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ। ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਰੋਬ ਦੀ ਉਸਤੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਾਂ ਪੇਗੰਬਰ ਨੂੰ ਅਗਾਧਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਵਕਤ ਦੇ ਹਾਕਮ ਦੀ ਉਸਤੱਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਕਈ ਵੇਰ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਫੁਲ ਭਟਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫੇਰ ਕਿੱਸਾ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਧੰਨਵਾਦ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਸਨਵੀ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਣ ਦੀ ਰੀਤ ਨਜ਼ਾਮੀ ਰੰਜਵੀ ਨੇ

ਚਲਾਈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਤਕ ਚਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ।

ਮਸਨਵੀ ਲਈ ਸੱਤ ਛੰਦ ਨਿਯਤ ਹਨ, ਪਰ ਮੁਤਕਾਰਿਬਾ¹, ਹਜ਼ਜ਼², ਰਮਲ³, ਸਰੀਅ⁴ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਪਰਚਲਤ ਹਨ । ਲੜਾਈ ਲਈ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਇਸ਼ਕ ਲਈ ਦੂਜਾ ਤੇ ਤੀਜਾ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਅੱਠ ਵਾਰ ਆਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਛੇ ਵਾਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ।

ਸਾਰੇ ਫਾਰਸੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਬਾਵਾ ਆਦਮ ਰੂਦਕੀ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਕਸੀਦੋ, ਰੁਬਾਈਆਂ, ਕਿਤੇ, ਗਜ਼ਲਾਂ ਸਭ ਰੁਝ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮਸਨਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ । ਮੌਲਾਨਾ ਸ਼ਿਬਲੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਰੂਦਕੀ ਨੇ ਕਲੱਲਾ-ਦਿਮਨਾ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਉਲੱਥਾ ਅਰਬੀ ਵਿਚੋਂ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਮਸਨਵੀ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਹੈ । ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਰੂਦਕੀ ਨੇ ਇੱਕ ਕਿੱਸਾ 'ਵਾਮਿਕ ਅਜ਼ਰਾ' ਵੀ ਲਿਖਿਆ । ਕੀ ਪਤਾ ਉਹ ਮਸਨਵੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਵੇ ?

ਰੂਦਕੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਦਕੀਕੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਨੇ ਸ਼ਾਹਨਾਮਾ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰ ਕੁ ਸ਼ਿਅਰ ਹੀ ਲਿਖੇ ਸਨ ਕਿ ਮਰ ਗਿਆ । ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰਦੌਸੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਹਨਾਮੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ।

ਫਿਰਦੌਸੀ ਨੂੰ ਮਸਨਵੀ ਦਾ ਪੈਗੰਬਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਪੈਗੰਬਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਾਲੀ ਤਕ ਮਾਤ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਿਆ । ਦੌਲਤ ਸ਼ਾਹ ਸਮਰਕੰਦੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ — "ਅਠਵਰੀ ਦੇ ਕਸੀਦਿਆਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਖਾਕਾਨੀ ਨੇ ਕਸੀਦ ਲਿਖੇ, ਸ਼ਾਅਦੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ (ਦੇਹਲਵੀ) ਨੇ ਛਿਆਦਾ ਸੁਆਦਲੀ ਗਜ਼ਲ ਦਿਤੀ, ਪਰ ਫਿਰਦੌਸੀ ਵਾਂਗੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਸ਼ਿਅਰ ਨਾ ਕਹੇ ।" ਯੁੱਧ ਦਾ ਰੰਗ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਿਚ ਫਿਰਦੌਸੀ ਦੀ ਗੀਤ ਨਹੀਂ । ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਾਹਨਾਮੇ ਨੂੰ ਠੀਕ ਹੀ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਨ ਪਰਾਪਤ ਹੈ । ਫਿਰਦੌਸੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਸ ਫਨ ਦਾ ਉਸਤਾਦ ਨਜ਼ਾਮੀ ਗੰਜਵੀ ਹੋਇਆ । ਨਜ਼ਾਮੀ ਨੇ ਖਮਸਾ ਅਰਥਾਤ ਪੰਜ ਮਸਨਵੀਆਂ,

1- فاعولن فاعولن فاعولن

2- فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن

3- مفاعيلن مفاعيلن مفاعيلن

4- مستفعلن مستفعلن مستفعلن

(੧) ਮਖੜਨੁ-ਲ-ਅਸਗਾਰ, (੨) ਖੁਸਰੋ ਸ਼ੀਰੀ, (੩) ਲੈਲਾ ਮਜਨੂੰ, (੪) ਸਿਕੰਦਰ ਨਾਮਾ, (੫) ਹਫਤ ਪੋਕਰ ਜਾਂ ਬਹਿਰਾਮ ਗੌਰ ਲਿਖ ਕੇ ਇਸ ਕਾਵਿਰੂਪ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਪਰਵਾਣਿਤ ਬਣਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਰੁਮਾਂਟਿਕ, ਬੀਰ ਰਸੀ ਤੇ ਸੂਫੀਆਨਾ ਤਿੰਨੋਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਛੁਹਿਆ। ਉਪਰ ਦਿੱਤੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਨੰ: ੧ ਤਸਵੁਫ ਬਾਰੇ ਹੈ, ਨੰ: ੨ ਤੇ ੩ ਪਰੋਮ ਕਥਾਵਾਂ ਹਨ, ਸਿਕੰਦਰ ਨਾਮਾ ਤੇ ਹਫਤ ਪੋਕਰ ਬੀਰ ਰਸੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸ਼ੇਖ ਸਾਅਦੀ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਬਸਤਾਨ ਲਿਖੀ। ਵਿਸ਼ਾ ਇਸ ਦਾ ਸਿਖਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਢੰਗ ਵੱਡਾ ਵੇਚਕ। ਬਰਤਾਤੀ ਢੰਗ ਤੇ ਸਾਦਾ ਬੁਝਾਨ ਨੇ ਇਸ ਮਨਸਵੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹਰ ਮਨ ਪਿਆਰਾ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਵਿਹਲਵੀ ਨੇ ਵੀ ਨਜ਼ਮੀ ਗੰਜਵੀ ਦੀ ਰੀਸ ਵਿਚ ਖਮਸਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। 'ਮਤਲਾ-ਉਲ-ਅਨਵਾਰ' ਤਸਵੁਫ ਬਾਰੇ ਹੈ, 'ਸ਼ੀਰੀ' ਖੁਸਰੋ ਤੇ 'ਲੈਲਾ ਮਜਨੂੰ' ਪਰੋਮ-ਕਥਾਵਾਂ ਹਨ, 'ਆਇਨਾ-ਸਿਕੰਦਰੀ' ਤੇ 'ਹਫਤ ਬਹਿਸ਼ਤ' ਬੀਰ ਰਸੀ।

ਮੌਲਾਨਾ ਅਬਦੁਰ-ਰਹਿਮਾਨ 'ਜਾਮੀ' ਦੀਆਂ ਸਤ ਮਸਨਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ 'ਯੂਸੁਫ-ਜੁਲੇਖਾ' ਤੇ 'ਲੈਲਾ ਮਜਨੂੰ' ਬਹੁਤ ਪਰਸਿਧ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੁਨਿਆਵੀ ਆਦਰਸ਼ ਪਿਆਰ ਦੇ ਨਜ਼ਾਰੇ ਹਨ। ਬਹੁਤੀਆਂ ਮਸਨਵੀਆਂ ਵਿਚ ਹਕੀਕੀ ਅਤੇ ਮਜ਼ਾਜ਼ੀ ਦੋਵੇਂ ਰੰਗ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਪੀਲ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ।

ਫਾਰਸੀ ਮਸਨਵੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਧਾਰਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਬਾਨੀ ਸਨਾਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਹਦਾਇਤੁਲ-ਹਕੀਕਤ ਲਿਖ ਕੇ ਮਸਨਵੀ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਇਆ। ਉਸ ਦੀ ਰੀਸ ਵਿਚ ਨਜ਼ਮੀ ਨੇ 'ਮਖੜਨੁਲ ਅਸਗਾਰ' ਲਿਖੀ।

ਫਰੀਦੁੱਦੀਨ ਅਤਾਰ ਦੀ 'ਮੰਤਕ-ਉਤ-ਤੌਰ' ਫਾਰਸੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਬੁਝਾਨ ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਤੇ ਬਿਆਨ ਦੀ ਸੁਖੇਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜੋੜ ਨਹੀਂ ਰਖਦੀ। ਤਸਵੁਫ ਵਿਚ ਮੌਲਾਨਾ ਰੂਮੀ ਦੀ 'ਮਸਨਵੀਏ ਮਾਅਨਵੀ' ਨੂੰ ਮੰਤਕ-ਉਤ-ਤੌਰ ਜਿਹੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਪੁਸਤਕ ਨਹੀਂ। ਮੌਲਾਨਾ ਰੂਮੀ ਦੀ ਮਸਨਵੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲਵੀ:

ਰੁਬਾਨ ਦਾ ਰੁਰਾਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ :-

مثنوی مولوی معنوی - هست قرآن در زبان پہلوی

ਇਸ ਵਿਚ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ Allegory ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਛੱਬੀ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵਧ ਸ਼ਿਅਰ ਹਨ ਅਤੇ ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਹਾਫ਼ਜ਼ ਤੇ ਸਾਅਦੀ ਵਾਂਗੂੰ ਬੜੇ ਸ਼ੌਕ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਰੁਬਾਈ :

ਮਸਨਵੀ ਵਾਂਗ ਰੁਬਾਈ ਵੀ ਨਿਰੋਲ ਈਰਾਨੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਂ 'ਦੋ ਬੈਤੀ' ਜਾਂ 'ਚਹਾਰ ਬਰਗੀ' (ਚਾਰ ਮਿਸਰਈ) ਹੈ ਕਿਉਂਜੋ ਇਸ ਵਿਚ ਦੋ ਬੈਤ ਅਥਵਾ ਚਾਰ ਮਿਸਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਤੁਕਾਤ-ਸਹਿਤ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਪਹਿਲ, ਦੂਜੇ ਤੇ ਚੌਥੇ ਮਿਸਰੇ ਦਾ ਤੁਕਾਤ ਰਲਾਉਣ ਦੀ ਅਵਸ਼ਕਤਾ ਰਹਿ ਗਈ, ਤੀਜ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿੱਚ ਖਿਆਲ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦੀ ਹੋਰ ਵੀ ਖੁਲ੍ਹ ਹੋ ਗਈ। ਨਸੂਨੇ ਲਈ ਉਮਰ ਖਿਆਮ ਦੀ ਇਕ ਰੁਬਾਈ ਵੇਖੋ :

نا کرده گناه در چہاں کیست ؟ بگو
واں کس کہ گناه نکرد چون زیست ؟ بگو
من بد کنم و تو بد مکافات دھی !
پس فرق میان من و تو چیست ؟ بگو

ਰੁਬਾਈ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਕਾਵਿ-ਵੰਨਗੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਠੀਕ ਨਿੱਭਦੀ ਹੈ। ਬਾਰੀਕ ਖਿਆਲ ਪਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਅਮੋਲਕ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਇਹ ਨੁਕਤਾ ਜਾਂ ਬਾਰੀਕ ਖਿਆਲ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦੂਜੇ ਬੈਤ ਵਿਚ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਹਿਲੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਫੈਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਸਮੇਟ ਕੇ ਬੜੇ ਪਰਭਾਵ ਸ਼ਾਲੀ ਤਰੀਕ ਨਾਲ ਦਰਿੜ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੱਖ ਉਪਰਲੀ ਰੁਬਾਈ। ਰੁਬਾਈ ਲਈ ਹਜ਼ਰ ਦਾ ਤੋਲ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭੇਗ ਕੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤਦੇ ਹਨ।

ਫਾਰਸੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਰੁਬਾਈ ਦਾ ਅਰੰਭ ਬਾਬਾ ਤਾਹਿਰ ਤੋਂ ਹੋਇਆ।

ਸੁਲਤਾਨ ਅਬੁਲ-ਖੋਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪਰਗਟਾਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ, ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਉਮਰ ਖਿਆਮ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੋਈ । ਉਮਰ ਖਿਆਮ ਨੇ ਸ਼ਿਰਫ ਰੁਬਾਈਆਂ ਹੀ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ । ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਐਪਿਕਿਉਰਸ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਭਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਤਾਤ ਪਰਜ ਇਹ ਹੈ:—

خوش باش، ندانی ز کجا آمده ای
 می نوش، ندانی که کجا خواهی رفت

ਖੁਸ਼ ਰਹੋ ! ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਕਿਥੋਂ ਆਇਆ ਹੈ,
 ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ! ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਕਿਥੋਂ ਚਲਾ ਜਾਵੇਂਗਾ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੁਬਾਈਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਮਰ ਖਿਆਮ ਦੀ ਪਰਸਿਧਤਾ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਗਈ । ਉਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ ਕਿਸਮਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਫਿਟਜ਼ਜੈਰਲਡ ਵਰਗਾ ਨਿਪੁੰਨ ਉਲਥਾਕਾਰ ਮਿਲ ਗਿਆ । ਰੁਬਾਈ ਦੀ ਛੁਟਾਈ ਤੇ ਸੁਖੈਣਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਇਕ ਕਵੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ।

ਹੋਰ ਕਵਿਤਾ-ਭੇਦ

ਗਜ਼ਲ, ਕਸੀਦੇ ਤੇ ਰੁਬਾਈ ਤੋਂ ਹੁੱਟ ਫਾਰਸੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ ਰੂਪ ਪਰਚਲਤ ਹਨ । 'ਕਿਤਾ' ਗਜ਼ਲ ਜਾਂ ਕਸੀਦੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਟੱਟੇ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਮਤਲਾ' ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ । ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਫੁਟਕਲ ਖਿਆਲਾਂ ਦੇ ਪਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਕ ਕਿਤੇ ਵਿਚ ਇਕੋ ਖਿਆਲ ਅੰਕਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਹੋਰ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ 'ਤਰਕੀਬ-ਬੰਦ' ਤੇ 'ਤਰਜੀਹ-ਬੰਦ' ਹਨ । ਕਸੀਦੇ ਵਾਰੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਰਦੀਫ ਤੇ ਕਾਫੀਏ ਦੀ ਵੰਡ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਕਈ ਬੰਦਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਬੰਦ ਦੀ ਰਦੀਫ ਤੇ ਤੁਕਾਤ ਅੱਡ ਅੱਡ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਹਰ ਇਕ ਬੰਦ ਨੂੰ ਨਖੇੜਨ ਵਾਲਾ ਬੰਤ ਕਈ ਵਾਰੀ ਵੱਖਰਾ ਵੱਖਰਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਕੋ ਨੂੰ ਹੀ ਵਹਰਾਂਦੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਨੂੰ ਮੁਹਤਸਮ ਕਾਸ਼ਾਨੀ (ਸਿ: ੧੫੮੮) ਨੇ ਦੂਬ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਜ਼ਰਤ ਇਮਾਮ ਹਸਨ ਤੇ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੇ ਰੁਦਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ।

ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਖੈਈ ਪਰਭਾਵ

ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਜੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਈਰਾਨੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਮੇਲਾ ਫੇਰ ੧੭ ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਸਫਾਰੀਆਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੰਧ ਨੂੰ ਫਤਹ ਕਰ ਤਾਂ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਮੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਬੋਲੀ ਜਾਣ ਲਗੀ। ਪਰਸਿਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਈਲੀਅਟ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ—“ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਲਵਾਰਾਂ ਪਹਿਣਦੇ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਅਤੇ ਸਿੰਧੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ।”

ਸਫਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਗਜ਼ਨਵੀਆਂ ਦਾ ਰਾਜ ਹੋਇਆ। ਕਈ ਅਫਗਾਨੀ ਸਰਦਾਰ ਲਾਹੌਰ ਆ ਵਸੇ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵੀ ਫਾਰਸੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਿਆ। ਔਫੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤਜ਼ਕਰੇ “ਲੁਬਾਬੁਲ ਅਲਬਾਬ” ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕੁਝ ਪਰਸਿੱਧ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗਜ਼ਨਵੀਆਂ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਗੌਰ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤ (੧੮੫੭) ਤਕ, ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦ ਦੂਜੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀ ਏਲੀ ਫਾਰਸੀ ਹੀ ਰਹੀ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਫਾਰਸੀ ਨੂੰ ਹੀ ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਿਹਾ। ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਮਰ,

ਮਿਸਲਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਰੀਕਾਰਡ ਸਾਰਾ ਹੀ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਆਕਿਆ ਅਨਸਾਰ ਸਿਖਰਾਜ ਦਾ 'ਚੁਫਰਨਾਮਾ' ਵੀ ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ, ਭਾਵੇਂ ਲਿਖਣਹਾਰ (ਦੀਵਾਨ ਅਮਰ ਨਾਥ) ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਅਸਥਾਪਣ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਵੀ ਲੋਕ ਫਾਰਸੀ ਬੜੇ ਸ਼ੌਕ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੇ। ਕਰਨਲ ਹਾਲਰਾਇਡ ਵੇਲੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਪਰਫੁਲਤ ਹੋਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ, ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫਿਰਕੂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਹੋਣ ਇਸ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਸੀਮਤ ਰਿਹਾ।

ਇਕ ਹਜ਼ਾਸ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਬੋਲੀ ਉੱਤੇ ਕੀ ਪਰਭਾਵ ਪਾਇਆ? ਇਹ ਇਕ ਟਮਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਖੁਲ੍ਹ-ਦਿਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਸ਼ਕਤੀ (adaptability) ਬੜੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਛੱਤੀ ਹੀ ਆਪਣੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ, ਪੁਸ਼ਾਕ ਤੇ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਈ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੂੰ ਇਸ ਦ ਖਿਲਾਫ ਪ੍ਰੋਟੈਸਟ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :-

ਖੜੀਆਂ ਨੇ ਧਰਮ ਛੋਡਿਆ ਮਲੇਛ ਭਾਖਿਆ ਗਹੀ
ਸਿਸਟਿ ਸਭ ਇਕ-ਵਰਨ ਹੋਏ ਧਰਮ ਕੀ ਗਤਿ ਰਹੀ।

(ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗ)

ਘਰ ਘਰ ਮੀਆਂ ਸਭਨਾ ਜੀਆਂ ਬੋਲੀ ਅਵਰ ਤੁਮਾਰੀ।

(ਬਸੰਤ ਰਾਗ)

ਅੰਤਰਿ ਪੂਜਾ ਪੜ੍ਹਿਹ ਕੋਬਾ ਸੰਜਮੁ ਤੁਰਕਾ ਭਾਈ।

ਅਭਾਖਿਆ ਕਾ ਕੁਠਾ ਬਕਰਾ ਖਾਣਾ।

ਚਉਕੇ ਉਪਰਿ ਕਿਸੇ ਨ ਜਾਣਾ।

ਇਨੀ ਪ੍ਰਬਲ ਸਭਿਅਤਾ, ਇਨਾ ਲੰਬਾ ਸੰਬੰਧ, ਅਸਰ ਪਏ ਬਗੈਰ ਰਹਿ ਕਿਵੇਂ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਰਵੇਸ਼ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਘਰ ਘਰ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਦੇਸੀ ਬੋਲੀਆਂ ਸਿਖੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਬਦ ਆ ਜਾਣੇ

ਅਵੱਸ਼ ਸਨ । ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਧਾਰਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਖਲਤ ਮਲਤ ਹੋ ਗਈਆਂ: ਮੋਤ, ਚਿੰਦਗੀ, ਰੱਬ, ਪੇਗੰਬਰ, ਨਮਾਜ਼, ਰੋਜ਼ਾ, ਹੱਜ, ਸ਼ੈਤਾਨ, ਪੀਰ, ਫਕੀਰ, ਮੁਰਸ਼ਦ, ਨਬੀ, ਕਬਰ, ਦੋਸ਼ਖ, ਬਹਿਸ਼ਤ, ਹੂਰ, ਫਰਿਸ਼ਤਾ, ਕਫਨ (ਖਫਨ) ਹੁਕਮ, ਰਜ਼ਾ, ਯਕੀਨ, ਸਿਦਕ, ਸ਼ਰਾ, ਮਸ਼ੀਤ, ਖਨਗਾਹ ਆਦਿ—ਚੰਖੀ ਲੰਮੀ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ।

ਵਫਤਰਾਂ ਦੀ ਤੇ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਜੁਬਾਨ ਫਾਰਸੀ ਸੀ । ਸਭ ਚਿੱਠੀ ਚਿਪੱਠੀ, ਮਿਸਲਾਂ, ਹੁਕਮਨਾਮੇ, ਫੈਸਲੇ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ । ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸੈਕੜੇ ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਅਰਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਮਾ ਗਏ । ਅੱਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਨਾੜੀ ਅੱਖ ਲੱਭ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ । ਦੇਖੋ:—ਅਦਾਲਤ, ਇਨਸਾਫ, ਜੁਰਮ, ਫੈਸਲਾ ਮੁਕਦਮਾ, ਦਲੀਲ, ਸ਼ਹਾਦਤ, ਕੈਦ, ਹੁਕਮ, ਮਿਸਲ, ਮੁਨਸ਼ੀ, ਵਕੀਲ, ਤੁਹਮਤ ਜਿਰਾ, ਆਦਿ । ਕੀ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ?

ਰਾਜ ਤ ਫੌਜ ਪਰਬੰਧੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦੇਖੋ:—ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਵਜ਼ੀਰ, ਅਮੀਰ, ਫੌਜ ਫਤਹ, ਸ਼ਿਕਸ਼ਤ, ਰਸੀਦ, ਗੁਲਾਮ, ਹਮਲਾ, ਰਸਦ, ਕਿਲ੍ਹਾ, ਪਿਆਦਾ, ਸਵਾਰ, ਰਕਾਬ, ਚੀਨ, ਲਗਾਮ, ਕਾਗਜ਼, ਕਲਮ, ਰੁਕਾ, ਅਮਲਾ, ਫੈਲਾ, ਬੰਦੂਕ, ਤੀਰ, ਕਮਾਨ, ਕੁਮਕ, ਹੁਕਮ, ਫਰਮਾਨ, ਦਰਬਾਰ ਕਿਤਾਬ, ਜਰਮਾਨਾ, ਥਾਣਾ, ਇਤਿ ਆਦਿ ।

ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਹੁਨਰ ਨੇ ਸਾਡੇ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰੇ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬਣਾਇਆ । ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਦੇਖੋ:—ਮਹਿਰਾਬ, ਗੁੰਬਦ ਬਰਆਮਦਾ, ਰੁਸਲਖਾਨਾ, ਦਾਲਾਨ, ਤਹਿ-ਖਾਨਾ ਬਾਰਾਦਰੀ, ਮਨਜ਼ਲ, ਦਹਲੀਜ਼, ਕੁਰਸੀ, ਦਰਵਾਜ਼ਾ, ਮੰਚ, ਚਾਰਪਾਈ, ਤੇਸਾ ਸ਼ਰਿਤੀਰ, ਉਸਤਰਾ, ਹਜਾਮਤ, ਖਿਜ਼ਾਬ, ਅਰਕ, ਸ਼ਰਬਤ, ਜਲਾਬ, ਦਵਾ, ਪੇਚਸ਼, ਹਾਜ਼ਮਾ, ਮਿਹਦਾ, ਜਿਗਰ, ਸਿਹਤ, ਨਬਜ਼, ਕਾਰੂਰਾ, ਆਦਿ ।

ਨਿਤ ਵਰੋਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਤਾਂ ਅਣਗਿਣਤ ਹਨ:—ਅਚਾਰ, ਜੁਬਾਨ, ਗੁਲਾਬ, ਸ਼ੈਬ, ਪਿਸ਼ਤਾ, ਅੰਗੂਰ, ਬਾਦਾਮ, ਕਦੂ, ਪਿਆਜ਼, ਸ਼ਾਹੂਤ, ਅਨਾਰ, ਅੰਜੀਰ, ਖੋਦ, ਬੀਵੀ, ਮਾਲਕ, ਬਾਗ, ਬੁਲਬੁਲ, ਪਾਜਾਮਾ, ਕਮੀਜ਼, ਸਲਵਾਰ, ਬੁਰਕਾ, ਕੁਲਾ, ਰੁਮਾਲ, ਬੱਚਾ, ਚਾਦਰ, ਦਿਲ, ਦਿਮਾਗ, ਬਜ਼ੁਰਗ, ਔਰਤ ਆਦਿ ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੂਰੇ ਅਠ ਨੌ ਸੌ ਸਾਲ ਤਕ ਵਿਦਿਆ ਪਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਠਾਕਰ ਦੁਆਰੇ ਤੇ ਮਸੀਤਾਂ ਸਨ। ਸਰਕਾਰੀ ਬੋਲੀ ਫਾਰਸੀ ਸੀ। ਨੌਕਰੀ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਵਨਜ-ਵਿਹਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਫਾਰਸੀ ਸਿਖਣ ਦੀ ਅਵਸ਼ਕਤਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਮਸਜਦਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵਿਦਿਆ ਪਰਾਪਤ ਕਰਦੇ। ਗੁਲਿਸਤਾਨ, ਬੋਸਤਾਨ, ਪੰਦ ਨਾਮਾ, ਅਨਵਾਰ-ਸੁਹੇਲੀ, ਸ਼ਾਹਨਾਮਾ, ਅਖਲਾਕ-ਨਾਸਰੀ, ਅਖਲਾਕ-ਜਲਾਲੀ, ਬਹਾਰ-ਦਾਨਿਸ਼ ਸਿਕੰਦਰ ਨਾਮਾ ਆਦਿ ਪੜ੍ਹਨੀਆਂ ਪੌਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਵਡੇ ਵਡੇ ਫਾਰਸੀ ਕਵੀਆਂ, ਫਿਰਦੌਸੀ, ਉਨਸਰੀ, ਅਤਾਰ; ਤੂਮੀ, ਸਾਅਦੀ, ਹਾਫਜ਼, ਅਨਵਰੀ, (ਨਜ਼ਾਮੀ, ਉਰਫੀ ਆਦਿ ਨਾਲ ਵਾਕਫੀ ਗੰਢਣੀ ਪੌਂਦੀ ਸੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ੁਰਾ, ਇਸਲਾਮੀ ਮਫਯਾਦਾ) ਫਿਕਾ (ਕਾਨੂੰਨ) ਨਜੂਮ, ਹਿਕਮਤ, ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਆਦਿ ਤੇ ਸਬਕ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਹਰ ਵਕਤ ਮਨ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਤਰਕੀਬਾਂ ਵਸਣ ਲਗੀਆਂ। ਇਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ, ਸੋਚ, ਕਥਨ ਤੇ ਕਰਨੀ, ਸਭ ਤੋਂ ਅਸਰ ਪਾਇਆ। ਸੈਂਕੜੇ ਫਾਰਸੀ ਤਰਕੀਬਾਂ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਆ ਸਮਾਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅੱਜ ਨਖੇੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। 'ਵਿਦਿਆ ਕਰਨਾ' ਸਾਡਾ ਆਮ ਮੁਹਾਵਰਾ ਹੈ। ਪਰ ਕੀ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਫਾਰਸੀ ਮੁਹਾਵਰੇ 'ਵਿਦਿਆ ਕਰਦਨ' 'وَدَاعِ كَرْدَن' ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਆਨੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ 'ਸੱਤ ਸੱਤ ਮੁਬਾਰਕਾਂ' ਕਹਿੰਦੇ ਸੁਣਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਫਾਰਸੀ ਕਥਨ 'ਸੱਦ ਸੱਦ ਮੁਬਾਰਕਾਂ' (صد صد مبارک) ਦਾ ਹੀ ਵਿਗੜਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਹੈ !

“ਸੱਤੇ ਖੇਰਾਂ” ਵੀ ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਦਾ ਹੈ।

ਹੋਰ ਦੇਖੋ :-

(੧) “ਇਕ ਨਿੰਬੂ ਤੇ ਪਿੰਡ ਭੁਸਿਆਂ ਦਾ”

یک انار و صد بیمار

(ਯਕ ਅਨਾਰ ਵ ਸਦ ਬੀਮਾਰ)

(੨) ਸ਼ਰਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਮ ਕਾਹਦੀ ?

الحياء و يمن الرزق

(ਅਲ ਹਯਾ ਉ ਯਮਨਾ ਉ ਹਿਯਕਾ')

(੩) ਪਿੰਡ ਪਿਆ ਨਹੀਂ ਉੱਚਕੇ ਪਹਿਲਾਂ !

هنوز مسجدے تعمیر نشده کہ کورے بر درش نشسته

(੪) ਬਿੱਲੀ ਨੂੰ ਛਿੱਛੜਿਆਂ ਦੇ ਸੁਫਨੇ

تشنه در خواب آب می بیند

(ਤਿਸਨਾ ਦਰ ਖਵਾਬ ਆਬ ਮੀ ਬੀਨਦ)

(੫) ਆਪ ਮੋਏ ਜੱਗ ਪਰਲੋ ।

خود مرد جهان مرد

(ਖੁੱਦ ਮੁਰਦ ਜਹਾਨ ਮੁਰਦ)

(੬) ਆਪ ਡੁਬਿਐਂ ਬਾਹਮਨਾ ਜੱਜਮਾਨ ਵੀ ਗਾਲੇ

خود به آب فرو رفت و دیگرے را فرو برد

خود ب-آب دره دره-دره دگرے را دره برد

(੭) ਬੀਤ ਗਈ ਸੁ ਬੀਤ ਗਈ ।

گذشت آنچه گذشت

(ਗੁਜ਼ਸ਼ਤ ਆਂਚਿਹ ਗੁਜ਼ਸ਼ਤ)

(੮) ਆਪਣੇ ਟੀਰੀਂ ਆਪ ਕੁਲਹਾੜਾ

خود تیرے بیائے خود

(੯) ਅੰਨ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਾਣਾ ਰਾਜਾ

خوس در کوه بوعلی سینا

ਖਿਰਸ ਦਰ ਕੋਹ ਬੁ ਅਲੀ ਸੀਨਾ

(੧੦) ਇੱਕ ਹੱਥ ਤਾੜੀ ਨਹੀਂ ਵੱਜਦੀ

صدا از یک دست بر نمی آید

ਸਦਾ ਅਜ ਯੋੜ ਦਸਤ ਬਰ ਨਮੇ ਆਇਦ

- (੧੧) ਇੱਕ ਪੰਥ ਦੋ ਕਾਜ
 بیک کوشمه دو کار
 (੬ਯੜ ਕ੍ਰਿਸਮਾ ਦੋ ਕਾਰ)
- (੧੨) ਜੱਬ ਲਗ ਸ ਸ ਤੱਬ ਲੱਗ ਅਸ
 دنيا با ميد قائم
 (ਦੁਨੀਆਂ ਬ-ਉਮੀਦ ਕਾਇਮ)
- (੧੩) ਸਬਰ ਦਾ ਫੱਲ ਮਿੱਠਾ ।
 صبر پر شیریں دارن
 (ਸਬਰ ਬਰੇ ਸ਼ੀਰੀਂ ਦਾਰਦ)
- (੧੪) ਦੂਰ ਦੇ ਢੋਲ ਸੁਹਾਣੇ !
 آواز دهل از دور خوش است !
 ਆਵਾਜ਼ੇ ਦੁਹਲ ਅਚ ਦੂਰ ਖੁਬ ਅਸਤ
- (੧੫) ਇੱਕ ਕਰੋਲਾ ਦੂਜਾ ਅੱਧ ਚੜ੍ਹਿਆ
 يکيه بود معجزوں دگر سگ گزید
 ਯਕੇ ਬੁਦ ਮਜਨੂੰ, ਦਿਕਰ ਸੰਗ ਰਜ਼ੀਦ
- (੧੬) ਝੂਠ ਦ ਪੈਰ ਕਿਥੇ ?
 دروغ گو را حافظه نباشد
 (ਦਰੋਗ ਗੋ ਰਾ ਹਾਫ਼ਜ਼ਾ ਨ ਬਾਸ਼ਦ)
- (੧੭) ਬਿੱਲੀ ਜਲੇਬੀਆਂ ਦੀ ਰਾਖੀ !
 از گرگ چوبانی
 (ਅਜ਼ ਗਰਗ ਚੋਪਾਨੀ)
- (੧੮) ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਰੋਈਏ ਅੱਖੀਆ ਦਾ ਖੋ
 آئینه داشتن در مجلس کوران
 ਆਈਨਾ ਵਾਸ਼ਨ ਦਰ ਮਜਲਸੇ ਕੋਰਾਂ

ਯਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਹੋਰ ਬੇਅੰਤ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਮਿਲ ਜਾਣਗੀਆਂ । ਇਹ ਪਰਭ ਵ ਫਾਰਸੀ ਵਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਉਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ

ਦਾ ਫਾਰਸੀ ਉੱਤੇ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਅਜ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਜਾਂ ਨਰੋਲ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਬੇਅੰਤ ਸਮਾਸ ਬੜੀ ਚਾਹ ਨਾਲ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:—

ਰਸਮ-ਫਿਵਾਜ਼, ਸ਼ਰਮ-ਹਯਾ, ਦਿਲ-ਦਿਮਾਗ, ਭਾਗ-ਬ-ਭਾਗ ਨੌ ਬਰ
◆ ਨੌ, ਰੋਜ਼ ਬ-ਰੋਜ਼, ਜੀਵਨ-ਜਾਚ, ਜੀਵਨ-ਕਿਸਤੀ, ਲਕ-ਦੂਹ, ਪਰੇਮ-ਅਰਾਧਨਾ,
ਜੁਰਮ-ਰੁਚਿਤ, ਖੁਲ੍ਹ-ਖਿਆਲੀ, ਬੁਢੇਲ ਸੰਜੀਦਗੀ, ਕਾਲਾ ਸਿਆਹ, ਚਿੱਟਾ ਸਫੇਦ
ਪੀਲਾ ਜ਼ਰਦ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਖਾ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਤੇ ਰਸਦਾਇਕ ਬਣਾਣ ਵਿਚ ਟਿਰ-ਸੰਦੇਹ
ਬੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

੫.

ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗਜ਼ਲ

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਖਾ ਉੱਤ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਅੱਸਰ ਅਸੀਂ ਦੇਖ ਚੁਕੇ ਹਾਂ । ਫਾਰਸੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦਾ ਦੇਖਣਾ ਬਾਕੀ ਹੈ । ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗਜ਼ਲ ਨੂੰ ਜੋ ਮਹਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪਿੱਛੇ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ । ਹੋਰਨੀ ਦੀ ਗਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਾਵਿ ਵੰਨਗੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ । ਜੇ ਇਹ ਆਈ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਚਿਰਾਕੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਭੀ ਉਰਦੂ ਬਾਣੀ । ਇੰਜ ਭਾਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮਜ਼ਾਕ ਦੀ ਚੋਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਨਾਲੇ ਪਰੇਮ-ਕਰੀੜਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਪਾਸ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਕੀ ਰਾਹ ਘੱਟ ਸਨ ? ਸਾਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੇ ਬਿਸ਼ਨ ਪਦੇ ਕਈਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਦੇ ਰਚੇ । ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ । ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਧੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਬੇਟੀਆਂ ਨੇ ਅਨੇਕ ਭਾਂਤ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਅੰਤਰ ਦੀ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਪਰਗਟਾਇਆ । ਇਹ ਤੋਲ, ਇਹ ਰੂਪ ਇਨ੍ਹੇ ਹਰ ਮਨ ਪਿਆਰੇ ਹੋਏ ਕਿ ਅਜ ਵਡੇ ਵਡੇ ਕਵੀ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਰਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖਣਾ ਸੁਭਾਗ ਸਮਝਦੇ ਹਨ । ਅਸਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਅਜ ਕਲ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਉਦੋਂ ਹੈ ਹੀ ਕਿਥੇ ਸੀ ? ਹਿੰਦਵੀ (ਸਧੂਕੜੀ) ਚਲਦੀ ਸੀ । ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਤਾਂ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਉਸ ਵਿਚ, ਅਤੇ ਇਸੇ ਨੇ ਫਿਰ ਉਰਦੂ ਗਜ਼ਲ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰਖੀ । ਨਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰਹੀ ਸਿੱਧ ਪਧਰੇ ਜੱਟਾਂ ਦੀ

ਜ਼ੁਬਾਨ ! ਇਸ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਕਿਧਰ ਦੇ ਆਲਮ ਸਨ ! ਤੇ ਜੇ ਹੁੰਦੇ ਵੀ ਤਾਂ ਲਿਖਦੇ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ । ਤੇ ਫਿਰ ਗਜ਼ਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਸਨ ? ਹੁਣ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਹਨ ? ਪੰਜਾਬੀ ਗਜ਼ਲ ਦਾ ਰਸ ਉਹੋ ਮਾਨ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫਾਰਸੀ ਜਾਂ ਉਰਦੂ ਗਜ਼ਲ ਦਾ ਸਵਾਦ ਚਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਨੂੰ ਘੋਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਸੁ, ਗਜ਼ਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਬਾਣੀ ਆਈ । ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ । ਗਜ਼ਲ-ਜੋਈ ਦੇ ਅਰੰਭ ਕਰਤਾ 'ਵਲੀ' ਦਖਣੀ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਅੰਸ* ਬਹੁਤ ਹੈ । ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗਜ਼ਲ ਲੇਖਕਾਂ ਪਾਸੋਂ ਬਿਆਨ ਹੁਦਾਰਾ ਲਿਆ ਹੋਵੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਹਮੂਦ ਸ਼ੀਰਾਨੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ 'ਪੰਜਾਬ ਮੇ ਉਰਦੂ' ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਪਿਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਉਰਦੂ ਗਜ਼ਲ-ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਾਤਮ, ਆਰਜ਼ੂ, ਮੀਰ, ਸੇਦਾ ਨਾਸਿਖ, ਆਤਿਸ਼; ਇਨਸ਼ਾ ਤੇ ਜ਼ਰਅਤ ਪਰਸਿਧ ਹੋਏ ਹਨ । ਉਰਦੂ ਦੀ ਪਰਫੁੱਲਤਾ ਦੇ ਦੋ ਕੇਂਦਰ ਬਣੇ : ਦਿਲੀ ਤੇ ਲਖਨਊ । ਦਿਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਭੁੰਘਾਈ ਤੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ ਪਾਕੀਜ਼ਗੀ ਤੇ ਤਸਵੱਫ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ । ਲਖਨਊ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਜ਼ੁਬਾਨ ਦੇ ਨਿਖਾਰ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ । ਉਰਦੂ ਗਜ਼ਲ ਨੂੰ ਗਾਲਿਬ ਨੇ ਬਹੁਤ ਤਰੱਕੀ ਦਿਤੀ ਤੇ ਇਕਬਾਲ ਨੇ ਉਸ ਵਿਚ ਫਲਸਫਾ ਦਾਖਲ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰੰਗ ਭਰਿਆ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਗਜ਼ਲ-ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦਿਆਂ ਪ੍ਰੋ: ਜੁਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ§ ਨੇ ਇਕ ਸਿੱਖ ਕਵੀ ਬਾਬਾ ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਬਾਬਾ ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਨਾਦਰ ਦੇ ਹਲੇ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਹੋਇਆ, ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਗਜ਼ਲ ਸੰਨ ੧੭੬੮ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਲਿਖੀ ਗਈ । ਉਸ ਗਜ਼ਲ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ :—

* ਦੱਖੋ: ਆਬੋ ਹਯਾਤ—ਮੋਲਾਨਾ ਮੁਹੰਮਦ ਹੁਸੈਨ ਆਚਾਰ

§ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ—ਨਵੰਬਰ ੧੯੫੧

ਢੂੰਡਾ ਬਹੁਤ ਸੱਜਨ ਕੇ ਮੈਂ, ਪਾਇਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨੂਜ਼।
 ਮਿਲਿਆ ਰਕੀਬ ਸਾਬ, ਜੋ ਆਇਆ ਨਹੀਂ ਹਨੂਜ਼।
 ਸਮਸ਼ੀਰੇ ਚਸਮ ਬੈਂਚ, ਡਰਾਤੇ ਹੋ ਕਿਆ ਸਜਨ,
 ਸੁਰਮਾਂ ਕੇ ਸੰਗ ਸੋਂ ਆਬ, ਦਿਵਾਇਆ ਨਹੀਂ ਹਨੂਜ਼।

ਬੋਲੀ ਇਸ ਦੀ ਅਜਬ ਖਿਚੜੀ ਹੈ, ਫਾਟਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ
 ਹੈ। ਜੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਫਾਟਸੀ ਰਜ਼ਲ ਦਾ ਹੀ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਵੇ।

ਪ੍ਰੋ: ਸਾਹਿਬ ਮੌਲਵੀ ਮਹਿਬੂਬ ਆਲਮ ਐਡੀਟਰ "ਪੈਸਾ ਅਖਬਾਰ"
 ਦੀ ਨੋਟ-ਬੁਕ ਵਿਚੋਂ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਰਜ਼ਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ
 ਦ ਰਚਨ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :—

“ਜਿਸ ਦਿਨ ਕੇ ਸਾਜਨ ਬਿਛੜੇ ਹੈ,
 ਤਿਸ ਦਿਨ ਦਾ ਦਿਲ ਬੇਜ਼ਾਰ ਹੋਇਆ।
 ਅਬ ਕਠਣ ਬਨਾ ਕਿਆ ਫਿਕਰ ਕਰੂੰ,
 ਘਰ ਬਾਰ ਸਭੀ ਬੇਜ਼ਾਰ ਹੋਇਆ।
 ਜਬ ਪੀ ਪਾਉਂ ਤੱਬ ਭਾਗਣ ਹੂੰ.....ਬਰਾਗਣ ਹੂੰ,
 ਇਸ ਪੀ ਆਪਣੇ ਕੀ ਲਾਗਣ ਹੂੰ,
 ਇਹ ਲਾਗ ਮੁੜ ਨਾਚਾਰ ਹੋਇਆ।
 ਜਬ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਕੁਰਲਾਇਆ ਨੇ,
 ਤਬ ਰੂਹ ਸੋ ਰੂਹ ਮਿਲਾਇਆ ਨੇ।
 ਤਬ ਸਹਿਜ ਮੁਹਾਗ ਸੈ ਲਾਇਆ ਨੇ,
 ਜੀਓ ਜਾਨ ਮਖਜ਼ਨ ਅਸਰਾਰ ਹੋਇਆ।”

ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਹ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ, ਕਰਤਾ ਗੀਰ ਦੀ
 ਹੋਵੇ। ਜੇ ਸਚ ਮੁਚ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਗਜ਼ਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ
 ਕੰਗਲਾਪਣ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ। ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ 'ਸੁਖਨ ਦੇ ਵਾਰਸ' ਨੂੰ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ
 ਛੱਡ ਹਿੰਦਵੀ ਦੀ ਵੇਕ ਲੈਣੀ ਪਈ, ਜਾਂ ਫੇਰ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਹੀ ਹਿੰਦਵੀ ਵਿਚ
 ਲਿਖਣ ਦੀ ਹੋਣੀ ਹੈ।

ਸੈਫਲ ਮਲੂਕ (ਕ੍ਰਿਤ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖਸ਼, ਸੰਨ ੧੮੬੨ ਈ:) ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਪੰਜ ਗਜ਼ਲਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਗਜ਼ਲ' ਦਾ ਨਾਂ ਦੇਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਬਹਿਰ ਅਤੇ ਤਰਜ਼ ਬੈਂਤ ਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਸੁ ਬੈਂਤ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਉਚਿੱਤ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ ਕਾਫੀਏ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੈ :-

“ਯਾਦ ਮੇਰੀ ਥਾਂ ਭੁਲਦੇ ਨਾਹੀਂ ਹਰਗਿਜ਼ ਜੁਲਫ ਪਰਾਂ ਦੇ ।
 ਸਖਤ ਕਮੰਦ ਗੁਬੇ ਜਿਸ ਵਾਂਗਰ, ਰੁਸਤਮ ਤੇ ਬਾਹਮਨ ਦੇ ।
 ਖਿੜੇ ਗੁਲਾਬ ਬਗੂਫੇ ਸੁਹਣੇ, ਹੋਤੇ ਸਬਜ਼ ਬਗੀਚੇ,
 ਆਈ ਵਾਉ ਫਜ਼ਰ ਦੀ ਲੈ ਕ, ਖਤ ਪੈਗਾਮ ਸਜਨ ਦੇ ।
 ਜੇ ਕੋਈ ਚਾਹੇ ਵਾਂਗ ਮੁਹੰਮਦ, ਸਰ ਗਰਦਾਂ ਨ ਹੋਵ,
 ਸੋਹਣਿਆਂ ਦੀ ਆਸ਼ਨਾਈਓਂ ਛਿਪ ਕੇ, ਬੈਠੇ ਨਾਲ ਅਮਨ ਦੇ ।”

ਮੁਗਲੀਆ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈ ਮੁਸ਼ਾਇਰੇ ਜਾਂ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਸਨ ਜੋ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਸਦਕਾ ਬੜੇ ਪਰਸਿੱਧ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਕਰਨਲ ਹਾਲਰਾਈਡ (੧੮੭੨—੭੩ ਈ:) ਨੇ ਫੇਰ ਚਲਾਇਆ। ਤਰਹ ਮਿਸਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਮਜ਼ਮੂਨ ਤੇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਵੀ ਥਾਂ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਕਵੀ ਖਮਸੇ, ਮੁਸੱਦਸ ਤੇ ਗਜ਼ਲਾਂ ਕਹਿੰਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗਜ਼ਲ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸ਼ਾਇਰਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਗਜ਼ਲਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਿਆ ਲਗਦਾ ਹੈ। ੧੮੯੬ ਵਿਚ ਲਾਲਾ ਬਾਂਕੇ ਦਿਆਲ ਨੇ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਤੋਂ ਇਕ ਅਖਬਾਰ* 'ਬਜ਼ਮੇ ਸੁਅਰਾ' ਕਢਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ, ਨਜ਼ਮਾਂ ਤੇ ਗਜ਼ਲਾਂ ਹੀ ਛਪਦੀਆਂ, ਪਰ ਇਹ ਅਖਬਾਰ ਫੋਤੀ ਹੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ।

ਜਦ ਕੋਈ ਸ਼ੌਕ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵੀ ਨਿਕਲ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਮੰਲਵੀ ਫਰੀਦੁੱਦੀਨ ਮੁਜੰਗੀ, 'ਬੱਦਲ' ਤੇ 'ਪਿਆਰ ਸਾਹਿਬ' ਨ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ ਆਪਣੇ

* ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ—ਨਵੰਬਰ ੫੧

ਆਪਣੇ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਸਤਾਦਾਂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਿਆਣੇ ਗਜ਼ਲ-ਲੇਖਕ ਮਿਲੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੌਲਵੀ ਹਦਾਇਤੁਲਾ, ਅਰੁੜਾ ਰਾਇ, ਲਾਹੌਰਾ ਸਿੰਘ, ਕੁਸ਼ਤਾ, ਹਮਦਮ ਤੇ ਸ਼ਰਫ ਉਘੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ 'ਕੁਸ਼ਤਾ' ਕਰਤਾ 'ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀਰੋ' ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਦੀਵਾਨ ਛਾਪਣ ਦਾ ਸ਼ਰਫ ਹੈ:-

ਕੋਈ ਲਿਖੇ ਤਾਰੀਖ ਤੇ ਯਾਦ ਰਖੇ, ਬਖਸ਼ੀ ਰੱਬ ਨੇ ਇਜ਼ਤ ਇਹ ਖਾਸ ਮੈਨੂੰ
ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਭ ਕੋਲੋਂ, ਪਹਿਲੇ ਛਪਿਆ ਹੈ ਦੀਵਾਨ ਮੇਰਾ।

ਆਪ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਗਜ਼ਲਾਂ, ਮੁਸੱਮਤ, ਰੁਬਾਈਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਤੇ ਫੁਟਕਲ ਟੋਟਕੇ ਹਨ। ਗਜ਼ਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੧੨੯ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ੪੧ ਫਾਰਸੀ ਤੋਲਾਂ ਵਿਚ ਹਨ ਤੇ ਬਾਕੀ ਬੈਂਤ ਦੀ ਬਹਿਰ ਵਿਚ। ਫਾਰਸੀ ਤੋਲ ਵਾਲੀਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਗਜ਼ਲਾਂ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਹੈ। ਇਹ ਫਾਰਸੀ ਉਰਦੂ ਦੀਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਨੂੰ ਸਾਮੁਣੇ ਰਖ ਕੇ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਕੁਸ਼ਤਾ ਜੀ ਆ ਇਕ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇਖੋ ਤ ਹਾਫਜ਼ ਨਾਲ ਤੁਲਣਾ ਕਰੋ:-

੧. "ਤੇਨੂੰ ਤਰਸ ਨਾ ਆਇਆ ਸਜਨ, ਦੁਖੀਆਂ ਦੇ ਇਕਲਾਪੇ ਤੇ,
ਰਹੀ ਸਰਹਾਣੇ ਸਾਡ ਰੋਂਦੀ, ਸਾਰੀ ਸਾਰੀ ਰੈਣ ਸਮੁਆ।
(ਕੁਸ਼ਤਾ)

شع و گل و پروانه و بلبل همه جمع اند -

اے دوست بیا! رحم بر تنهائی ما کن

"ਸਮਾ ਉ ਗੁਲੋ ਪਰਵਾਨਾ ਉ ਬੁਲਬੁਲ ਹਮਾ ਜਮਾ ਅੰਦ,
ਐ ਵੋਸਤ ਬਿਆ, ਰਹਿਮ ਬ-ਤਨਹਾਈਏ ਮਾ ਕੁਨ।

੨. "ਹਮਦ ਹੋ ਸਕੇ ਅਦਾ ਤੇਰੀ ਨਾ ਐ ਪਰਵਰਦਗਾਰ,
ਵਾਲ ਹਰ ਜਿਸਮ ਦਾ ਬਣ ਜਾਏ ਜੀਭਾ ਜੇ ਹਜ਼ਾਰ।

(ਕੁਸ਼ਤਾ)

گر به هر موئی زبان باشدت - شکر یک نعمت نگوئی از هزار

ਗਰ ਬ-ਹਰ ਮੁਏ ਜ਼ਬਾਨੇ ਬਾਸ਼ਦਤ,
ਸ਼ਕਰੇ ਯਕ ਨਿਆਮਤ ਨਾ ਗੋਈ ਅਜ਼ ਹਜ਼ਾਰ ।

(ਸ਼ਿਖ ਸਾਅਦੀ)

੩. ਬੜੇ ਬੜੇ ਫਲਾਸਫਰ ਅਤੇ ਦਾਨੇ
ਲਖਾਂ ਮਰ ਗਏ ਸਿਰ ਖਪਾ ਕੇ ਤੇ
ਉਹਦੀ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਅੰਤ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪਾਇਆ
ਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਉਹਦਾ ਰਾਜ਼ਦਾਨ ਹੋਇਆ

(ਕੁਸ਼ਤਾ)

پے بہتکتے ہیں لاکھوں دانا، کروڑوں پندت، مزاروں سیانے
جو خوب دیکھا تو یار آخر، خدا کی باتیں خدا ہی جانے -
ਪੜੇ ਭਟਕਤੇ ਹੈਂ ਲਾਖੋਂ ਦਾਨਾ ਕਰੋੜੋਂ ਪੰਡਿਤ ਹਜ਼ਾਰੋਂ ਸਿਆਨੇ ।
ਜੇ ਖੂਬ ਦੇਖਾ ਤੋ ਯਾਰ ਆਖਿਰ ਖੁਦਾ ਕੀ ਬਾਤੋਂ ਖੁਦਾ ਹੀ ਜਾਨੇ ।

(ਨਜ਼ੀਰ ਅਕਬਰ ਆਬਾਦੀ)

੪. ਮੁਢ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਛੇਕੜ ਤੋੜੀਂ, ਜਿਥੇ ਨਜ਼ਰ ਭੀ ਪਾਈਏ ।
ਉਹੋ ਥਾਂ ਹੀ ਖਿਚ ਕਰੋ ਕਿ ਇਥੇ ਹੀ ਟਿਕ ਜਾਈਏ ।”

زسر تا پای تو هر کجا که می بینم -
کشمه دامن دل می کشد که ما این جا نیست
ਜਿ ਸਰ ਤਾ ਪਾਏ ਤੋਂ ਹਰ ਕੁਜਾ ਕਿ ਮੀ ਬੀਨਮ
ਕਿਸਮਾ ਦਾਮਨੇ ਦਿਲ ਮੀ ਕਸ਼ਦ ਕਿ ਜਾ ਈਂ ਜਾਸਤ ।

(ਨਜ਼ੀਰੀ)

੫ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਹਵਾ ਨੇ ਗੰਢ ਵਿੱਤੀ
ਆਈ ਖੁਦੀ ਤੇ ਬਣ ਗਿਆ ਬੁਲਬੁਲਾ (ਕੁਸ਼ਤਾ)

حباب اپنی خودی میں بس یہی کہتا ہوا گزرا
تماشا تھا ہوا نے اک گڑھ دے دی تھی پانی میں

ਰਬਾਬ ਆਪਣੀ ਖੁਦੀ ਮੇਂ ਯਹੀ ਕਹਿਤਾ ਹੁਆ ਗੁਜ਼ਰਾ,
ਤਮਾਸ਼ਾ ਥਾ ਫਵਾ ਨੇ ਇਕ ਗਿਰਾਹ ਦੇ ਦੀ ਥੀ ਪਾਨੀ ਮੇਂ ।

(ਅਕਬਰ ਅਲਾਹਾਬਾਦ)

੬. ਲਹਿਰ ਭੀ ਦਰਿਆ ਦੀ ਬਣ ਕ ਮੀਖ ਹੈ ਅਜ ਤਪ ਰਹੀ,
ਅਈ ਮਛੀ ਉਸ ਤੇ, ਤੇ ਝਟ ਕਬਾਬ ਉਹ ਹੋ ਗਈ । (ਕੁਸ਼ਤਾ)

ماهی جو سینج موج تک آئی کباب تزی !

ਮਾਹੀ ਜੋ ਸੀਖੇ ਮੌਜ ਤਕ ਆਈ ਕਬਾਬ ਈ । (ਮੀਰ ਉਨੀਸ)

ਕੁਸ਼ਤਾ ਜੀ ਨੇ ਤਜਮੀਨ ਉਤੇ ਵੀ ਹਥ ਅਜ਼ਮਾਏ ਹਨ । ਤਜਮੀਨ
ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਵੀ ਦਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ
ਟਾਂਕ ਲੈਣਾ ਹੈ:—

(i) ਬਲਾਂ ਵਿਚ ਮਰਦੀ ਵਾਹੀ ਆਖਿਆ ਸਸੀ ਨੇ ਇਹ ਰੋ ਕੇ,
ਕਿ ਇਸ਼ਕ ਆਸਾ ਨਮੂਦ ਅਵਲ, ਵਲੇ ਉਫਤਾਦ ਮੁਸ਼ਕਿਲਹਾ

(که عشق آسان نمود اول، ولی افتاد مشکلمها !)

(ਹਾਫਜ਼)

(ii) ਘੜਾ ਖੁਰਿਆ ਪਏ ਘੁੰਮਣ ਚੁਤਰਫੀ ਤੇ ਕਹੇ ਸੋਹਣੀ,
ਕੁਜਾ ਦਾਨੰਦ ਹਾਲੇ ਮਾ ਸੁਬਕ ਸਾਰਾਨ ਸਾਹਿਲਹਾ ।

(کجا داند حال ما سبک ساران ساحل ها !)

(ਹਾਫਜ਼)

(iii) ਲਿਜਾਵੇ ਖਿਆਲ ਰਾਂਝਣ ਦਾ ਜਿਧਰ ਉਧਰ ਹੀ ਚਲ ਹੀਰੇ,

ਕਿ ਸਾਲਿਕ ਬੇ ਖਬਰ ਨਾ ਬਵਦ ਜ਼ ਰਾਹੋ ਰਸਮੇ ਮੰਜ਼ਿਲਹਾ ।

(که سالک بے خبر نبود ز راه و رسم منزلها)

(ਹਾਫਜ਼)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗਜ਼ਲ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਨੂੰ ਨਿਭਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ,
ਪਰ ਪੂਰੀ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ । ਆਖਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਗਜ਼ਲ ਦੀ ਕੋਈ
ਪੱਕੀ ਲੀਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ! ਕੁਸ਼ਤਾ ਜੀ ਦੇ ਕਲਾਮ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ
ਦੇ ਸਪੁਤਰ ਅਫਜ਼ਲ ਜੀ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਤਸੱਵੁਫ, ਅਖਲਾਕ, ਫਲਸਫਾ,
ਕਲਪਣਾ, ਉਸਤਾਦਾਂ ਵਾਲੀ ਪਕਿਆਈ, ਸੋਖੀ, ਸਾਦਗੀ, ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ

ਤੇ ਬਿਆਨ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ, ਸਭ ਕੁਝ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਚਾਤ੍ਰਿਕ (ਧਨੀ ਰਾਮ) ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਗਜ਼ਲ ਤੇ ਵੱਧ ਅਜ਼ਮਾਇਆ ਹੈ।
ਚੇਦਨ ਵਾੜੀ' ਵਿਚ ਦੋ ਗਜ਼ਲਾਂ ਹਨ ('ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਪੁਆੜੇ' ਤੇ 'ਦਿਲ')
ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੈ, ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਹਥੋਂ ਜਾਂ ਫੇਰ ਇਸ਼ਕ ਹਥੋਂ। ਗਜ਼ਲ
ਦਾ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਨਿਖਰਿਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਹੁਸਨ ਤੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਮੇਲ ਨ
ਹੋਵੇ, ਪ੍ਰਤਮ ਲਈ ਵਿਲਕਣੀ ਨ ਹੋਵੇ ਗਜ਼ਲ ਨਹੀਂ ਜੱਚਦੀ। ਇਕ ਗਜ਼ਲ
ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਉਪਨਾਮ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਤਾ ਹੈ।
'ਕੇਸਰ ਕਿਆਰੀ' ਵਿਚ ੧੮ ਗਜ਼ਲਾਂ ਹਨ ਤੇ ਸੂਫੀ ਖਾਨੇ ਵਿਚ
ਅੱਠ। ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੫ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੧੧ ਤਕ ਪੱਟਦੀ ਵਧਦੀ
ਹੈ।

ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਜੀ ਦੀਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਪਕਿਆਈ ਨਹੀਂ ਜਿਹੜੀ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਚਾਤ੍ਰਿਕ
ਹੀ ਇਕ ਐਸਾ ਕਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਬੋਲੀ ਤੇ ਪਿੰਗਲ ਦੀ ਸੁਧ ਵਰਤੋਂ ਦਾ
ਖਾਸ ਖਿਆਲ ਰਖਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਗਜ਼ਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਵੀ ਉਣਤਾਈਆਂ
ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਥਾਈਂ ਗਜ਼ਲ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਮਿਸਰਿਆਂ ਵਿਚ ਮੇਲ
ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਗਲ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ :—ਇਕ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇਖੋ :—

ਹੁਸਨ ਰੱਬੀ ਨੂਰ ਸੀ, ਦੇ ਨੈਣ ਮਿਲ ਗਏ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ,
ਹੁਸਨ ਤਕ ਮੌਮਨ ਨੂੰ ਵੇਲਾ, ਵੇਰ ਸਾਰਾ ਮਿਲ ਗਿਆ !

(ਸਫੀ ਖਾਨਾ)

ਇਸ਼ਕ ਅਤੇ ਮੌਮਨ ! ਚੰਗਾ ਮੇਲ ਮਿਲਾਇਆ ਨੇ ! ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਕੰਮ
ਹੈ ਬੁਤ (ਮਾਸ਼ੂਕ) ਪੂਜਨਾ, ਤੇ ਮੌਮਨ ਦਾ ਬੁਤ ਤੋੜਣਾ। ਤੇ ਜੇ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ
ਵਖਰਾ ਲਈਏ ਤੇ ਮੌਮਨ ਨੂੰ ਅੱਡਰਾ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮਿਸਰਿਆਂ ਵਿਚ ਜੋੜ ਕੀ
ਬਣਿਆ ?

'ਸੂਫੀ ਖਾਨੇ' ਦੀ ਇਕ ਗਜ਼ਲ ਦਾ ਸਿਰ ਲੇਖ ਹੈ ' ਆਪ ਦੀ ਯਾਦ'
ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਤਾਂ ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਜੀ ਮਰਦ ਦੀ ਰੂਹ ਵਿਚ ਬੈਠਕੇ 'ਬੁਰਕੇ ਤੇ

ਕੁਰਬਾਨ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਟੂਹ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਜਨ ਦੀ ਬੇ-ਰੁਖੀ ਤੇ ਸ਼ੋਕ ਪਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ :

- (i) ਸਦਕੇ ਬੇ ਪਰਵਾਹੀਓਂ, ਕੁਰਬਾਨ ਕਾਲੇ ਬੁਰਕਿਓਂ,
ਘੁੰਮਣਾਂ ਘਰ ਘਰ ਤੇ ਫਿਰ ਮੂੰਹ ਨ ਵਿਖਾਣਾ ਆਪ ਦਾ ।
- (ii) ਬੇ ਰੁਖੀ ਤੇ ਬੇ ਨਿਆਜ਼ੀ ਹਾਇ ਮੈਂ ਸਦਕੇ ਗਈ,
ਬੇ ਬਸੀ ਮੇਰੀ ਊਂ ਸੁਣ ਕੇ ਮੁਸਕਰਾਣਾ ਆਪ ਦਾ ।

ਕੀ ਕਿਤੇ ਮਰਦਾਂ ਵੀ ਬੁਰਕੇ ਪਾਣੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਨ ਅਰੰਭ ਤੇ ? ਉਂਜ ਗਜ਼ਲ ਵਿਚ ਮਾਸੂਕ ਨੂੰ ਮਰਦ ਹੀ ਪਰਗਟ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਹੈ । ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਮਰਦ ਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਲਈ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਕਿਰਿਆ ਰੂਪ ਆਉਂਦੇ ਹਨ । ਉਥੇ ਤਮਾਜ਼ ਕਰਨੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ । ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਕਿ ਕੌਣ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਨਾਂ ਚਿਰ ਕਿ ਸਪਸ਼ਟ ਸੰਕੇਤ ਨ ਮਿਲਣ । ਕਈ ਗਜ਼ਲਾਂ ਵਿਚ ਖਤ (ਫੁਟਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ) ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਪੁਰਖ-ਵਾਚੀ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਦੂਸ਼ਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਇਸ ਬਾਰ ਮੌਲਾਨਾ ਹਾਲੀ ਆਪਣੇ 'ਮੁਕਦਮਾ-ਸ਼ਿਅਰ-ਸ਼ਾਇਰੀ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:—

ਇਸ ਲੀਏ ਹਮਾਰੀ ਯਿਹ ਰਾਇ ਹੈ ਕਿ ਗਜ਼ਲ ਮੇਂ ਜੇ ਇਸ਼ਕੀਆ ਮਜ਼ਾਮੀਨ ਬਾਂਧੇ ਜਾਇੰ ਵੇਹ ਐਸੇ ਜਾਮਿਅ ਅਲਫਾਜ਼ ਮੇਂ ਅਦਾ ਕੀਏ ਜਾਇੰ ਜੋ ਦੋਸਤੀ ਔਰ ਮੁਹਬਤ ਕੀ ਤਮਾਮ ਅਨਵਾਅ ਓ ਅਕਸਾਮ ਔਰ ਤਮਾਮ ਜਿਸਮਾਨੀ ਔਰ ਰੂਹਾਨੀ ਤਅਲੁਕਾਤ ਪਰ ਹਾਵੀ ਹੋਂ । ਔਰ ਜਹਾਂ ਤਕ ਹੋ ਸਕੇ ਕੋਈ ਐਸਾ ਲਫਜ਼ ਨਾ ਆਣ ਪਾਏ ਜਿਸ ਸੇ ਖੁਲੂਮ ਖੁਲੂ ਮਤਲੂਬ ਕਾ ਮਰਦ ਯਾ ਔਰਤ ਹੋਣਾ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਮਸਲਨ ਕੁਰਤੀ, ਮਹਿੰਦੀ ਚੜੀਆਂ, ਚੋਟੀ, ਆਰਸੀ, ਬੂਮਰ, ਚੀਰਾ ਦਸਤਾਰ ਮਸ਼ੋਂ ਭੀਗਣਾ, ਜ਼ਰਗਰ ਪਿਸਾਚ, ਮੁਤਰਬ ਪਿਸਰ, ਮੁਗ਼ਬੱਚਾ ਵਗੈਰਾ ।

ਮੌਲਾਨਾ ਹਾਲੀ ਦੀ ਇਹ ਰਾਇ ਬੜੀ ਕਦਰ ਯੋਗ ਹੈ । ਮਾਸੂਕ ਦੇ ਲਿੰਗ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਰਖਣ ਨਾਲ ਸ਼ਿਅਰ ਬੜਾ ਭਾਵ ਪੂਰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਵਿਚੋਂ

ਰੂਹਾਨੀ ਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਅਪੀਲ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੱਬੀ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਮਤਵਾਲੇ ਹਕੀਕਤ ਵਲ ਮੌੜ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਰਾਹਵਾਨ ਹੱਡ-ਮਾਸ-ਚੰਮ ਦੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਵਲ।

ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਹੀ ਮਤਲਬ ਇਸਤ੍ਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਕ੍ਰੀੜਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਫਲਸਫੇ ਅਨੁਸਾਰ ਈਸ਼ਵਰ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ ਤੇ ਪਰਕਿਰਤੀ ਮਾਇਆ। ਮਨੁੱਖ ਪਰਕਿਰਤੀ ਜਾਂ ਮਾਇਆ ਦੀ ਉਪਜ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਸਤ੍ਰੀ ਵਾਚਕ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪੁਰਖਵਾਚੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਆਇਆ ਹੈ—

‘ਏਕਾ ਪੁਰਖ ਸਭਾਈ ਨਾਰ’

ਮਨੁੱਖ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਰੂਹ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਪਾਣ ਲਈ ਬਿਹਬਲਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਜੋਗ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਰੂਹ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਹੀ ਅੰਗ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਦੋ ਰੂਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਜਾਨ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੁਫੀ ਜਾਂ ਰੱਬੀ ਆਸ਼ਕ ਲਈ ਉਸੇ ਰੂਹਾਨੀ ਸੰਜੋਗ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬੰਧ ਹੈ।

ਸੁ, ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਸਤ੍ਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰੇਮ ਕ੍ਰੀੜਾ ਕਰਨ ਦੀ ਜੋ ਰੀਤੀ ਸੀ, ਉਹ ਬੜੀ ਸਾਥਰ ਤੇ ਪਰਸੰਸਾ ਯੋਗ ਸੀ, ਨਾਲੇ ਇਸ ਨਾਲ ਕਾਮ ਵਾਸ਼ਨਾ ਉਤੇਜਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਅਸਰ ਥਲੇ ਜੋ ਰੁਚੀ ‘ਮਰਦ ਵਲੋਂ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ’ ਦੀ ਚਲ ਪਈ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉੱਡੀ ਹੈ। ਉਹ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਹੁਲਾਰਾ ਤਾਂ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਰੂਹਾਨੀ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਹੁਣ ਹਕੀਕੀ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹੀ।

ਅਸੀਂ ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਜੀ ਦੀਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਆਪਣੀ ਇਕ ਹੋਰ ਗਜ਼ਲ ‘ਕਿਸੇ ਦੀ’ ਵਿਚ ਇਸਤ੍ਰੀ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵੇਦਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ :-

ਮੈਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਖਲੋਤੀ ਜੁਗਾਂ ਤੋਂ ਉਡੀਕਾਂ,
ਜਿਸੇ ਦਿਨ ਤਾਂ ਹੋਸੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਿਸੇ ਦਾ।

ਅਗਲੇ ਦੀ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :-

ਨਗ ਹਾਂ ਮਿਲਾਣਾ ਤੇ ਫਿਰ ਖਿਸਕ ਜਾਣਾ,
ਏ ਨਖਰਾ ਜਹਾਨੋਂ ਨਿਆਰਾ ਕਿਸੇ ਦਾ।

ਜੇ ਮਾਸੂਕ ਮਰਦ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਨਖਰਾ ਕਿਥੇ ? ਮਰਦ ਦਾ ਲੱਛਣ ਤਾਂ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਹੈ। ਚਾਤ੍ਰਕ ਜੀ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਈਰਾਨੀ ਫਾਵਿ-ਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਥਾਂ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਮਾਸੂਕ ਨੂੰ ਨਾ ਮਰਦ ਰਹਿਣ ਦਿਤਾ ਹੈ ਨਾ ਇਸਤ੍ਰੀ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਟੇਜੀ ਕਵੀ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ ਦੀਨ 'ਸ਼ਰਫ਼' ਨੇ ਵੀ ਕੁਝ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਵਿਚ ਨਜ਼ਮਾਂ ਹਨ। ਸ਼ਰਫ਼ ਜੀ ਦਾ ਅਸਲੀ ਖੇਤਰ ਬੈਂਤ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਕਈ ਥਾਂ ਈਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਟੰਗ ਚੰਗਾ ਨਿਖਰਿਆ ਹੈ। ਦੋ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇਖੋ :-

ਅਖਾਂ ਦੇ ਆਖੇ ਲਗ ਕੇ ਬਦਨਾਮ ਹੋਣਾ ਪੈ ਗਿਆ,
ਹੁਣ ਹੌਕਿਆਂ ਨੂੰ ਹੱਸਣਾ, ਹਾਸੇ ਨੂੰ ਰੋਣਾ ਪੈ ਗਿਆ।
ਲੁਕ ਲੁਕ ਕੇ ਜਿਹੜਾ ਬੇਲਿਆਂ ਵਿਚ, ਦੁਧ ਪੀਤਾ ਚਾਕ ਨੇ,
ਉਹ ਰਤ ਬਣਾ ਕੇ ਨਾਥ ਦੇ, ਟਿਲੇ ਤੇ ਚੋਣਾ ਪੈ ਗਿਆ।

ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ 'ਅਵਾਰਾ' ਨੇ ਵੀ ਕੁਝ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। 'ਦਿਲ ਦੀਆਂ', 'ਓ ਮਜ਼ਦੂਰ', 'ਮੈਂ', 'ਨਾ ਕੁੱਭ', 'ਚਾਹ ਰਿਹਾ ਹਾਂ', 'ਜਾਣ ਦੇ', 'ਪਵਿਤ੍ਰ ਪਾਪ', 'ਗੁਸਤਾਖੀਆ' ਵਿਚ ਹਨ। 'ਲੋੜ ਏ', 'ਚੰਗਾ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਏ ਇਕ ਦਲੇਰ ਗੁਨਾਹ' ਡੱਰ ਆਦਿ ਦੂਜੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ। ਅਵਾਰਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਟੰਗ ਕੁਝ ਕੁਝ ਨਿਖਰਿਆ ਹੈ। ਰਿੰਦੀ, ਮਸਤੀ, ਬੇਪਰਵਾਹੀ, ਬੇਨਿਆਜ਼ੀ ਆਪ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਿਫਤ ਹੈ। ਨਮੂਨੇ ਮਾਤਰ ਇਕ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇਖੋ :-

ਅੱਜ ਅਨੋਖੇ ਜਾਪ ਮੈਂ ਜਪਦਾ ਰਿਹਾਂ।
ਇਕ ਪਵਿਤ੍ਰ ਪਾਪ ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾਂ।

ਸਾਹਮਣੇ ਅਖੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਬੁਤ ਨੂੰ ਬਿਠਾਲ,
 ਅੱਜ ਤਾਂ ਰੱਬ ਦਾ ਜਾਪ ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾਂ।
 ਜ਼ਾਹਿਦਾਂ ਦਾ ਹੱਠ ਕਰਾ ਸਕਿਆ ਨ ਜੋ,
 ਅੱਜ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾਂ।
 ਫਾਸਲਾ ਕਿਤਨਾ ਹੈ ਰੱਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ?
 ਨਾਲ ਅਖੀਆਂ ਨਾਪ ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾਂ।
 ਇਹ ਜਵਾਨੀ ਤੇ ਇਹ ਮੈ-ਖਾਨੇ ਨੂੰ ਪਿੱਠ,
 ਹਾਇ ! ਕਿਤਨਾ ਪਾਪ ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾਂ।

ਆਪ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਬਹੁਤੀਆਂ
 ਗਜ਼ਲਾਂ ਵਿਚ ਮਤਲਾ (ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਿਅਰ, ਜੀਹਦੇ ਦੋਵੇਂ ਮਿਸਰਿਆਂ ਦੀ
 ਰਈਫ ਤੇ ਕਫੀਆਂ ਰਲਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ) ਲਿਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਛੋਟੇ
 ਤਕਨੀਕ ਨੂੰ ਅਵਾਰਾ ਹੀ ਚਲਣ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਦੇਖੋ :—

(੧) ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਦੋ ਚਾਰ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਲਵਾਂ।

... ..
 ਫੁਲਕਦਾ ਪੀਣੇ ਦੀ ਹਸਰਤ ਨ ਰਹੇ,
 ਅੱਜ ਜ਼ਰਾ ਪਿਆਲਾ ਡਕਾ-ਡਕ ਡਰ ਲਵਾਂ।

(ਦਿਲ ਦੀਆਂ)

(੨) ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਸੁਤਿਆ ਪਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਨ ਛੋੜ।

... ..
 ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਲਸਾਈਆਂ ਤਰਬਾਂ ਨੂੰ ਨ ਕੱਸ,
 ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਗਾਲੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਛੋੜ।

ਨਾ ਛੋੜ)

ਪ੍ਰੋ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਣਹਾਰ ਕਵੀ ਹੈ, ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ
 ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਗਜ਼ਲਾਂ ਦਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ
 ਭੁੰਘੀ ਵਾਕਫੀਅਤ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਉਤੇ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਕਾਬੂ। ਤਕਨੀਕ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ
 ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਦੇ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਤੇ ਬਹੁਤ

ਘੱਟ ਕਲਮ ਚਲਾਈ ਹੈ। ਕਿਉਂ ?

ਗਜ਼ਲ ਪੰਜਾਬੀ ਮਜ਼ਾਕ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਤੇ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਯ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਦੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਫੇਰ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਕੁਝ ਗਜ਼ਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਚੀਜ਼ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਭਿਬ ਦੀਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਦੇਖੋ : —

ਕਿਤਨਾ ਪੈਂਡਾ ਦਿਲ ਨੇ ਕੀਤਾ, ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹਾਂ,
ਕਿੱਥੇ ਸਾਰੇ ਜਗ ਦਾ ਵਲਾ, ਕਿਥੇ ਇਕ ਜੁਲਫਾਂ ਦਾ ਖਮ।

ਕਿਹੜੀਆਂ ਸਿਖਰਾਂ ਤੇ ਪੁਜਾ, ਜਾਂ ਸਦਕੜੇ ਇਸ਼ਕ ਦੇ
ਕਿਥੇ ਚੁੰਮਣਾ ਦਾਰ ਦਾ, ਤੇ ਕਿਥੇ ਕਾਸਦ ਦਾ ਕਦਮ।

ਕੁਝ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਮੌਜ ਲੁਟਣ, ਰਿੰਦਾਂ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਾ
ਆਉ ਲਾਹੀਏ ਧਰਤ ਤੇ, ਕੀ ਅਰਸ਼ ਤੇ ਸੁਰਗਾਂ ਦਾ ਕੰਮ।

ਓਸੇ ਇਕੋ ਮੂੰਹ ਦੀ ਸੌਂਹ ਜੋ ਸਾਰੀ ਦੁਨਿਆਂ ਸੀ ਕਦੀ,
ਹੁਣ ਤਾਂ ਤਕੀਏ ਸਾਰੇ ਜਗ ਨੂੰ ਦਿਲ ਅਸਾਡਾ ਜਾਮੇ ਜਮ।

ਪੈ ਕੁਠਾਲੀ ਇਸ਼ਕ ਵਾਲੀ ਤੜਪ ਬਦਲੀ ਵੇਗ ਵਿਚ

ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਬਣ ਗਿਆ ਮਿਤਰਾਂ ਦਾ ਗਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਗਮ

ਇਹ ਉਪਰਲੀ ਗਜ਼ਲ ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਉਸਤਾਦ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਹਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਈ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਵਾਲੀ ਮਧੁਰਤਾ, ਸਰਲਤਾ, ਰਵਾਨੀ, ਨਜ਼ਾਕਤ ਤੇ ਖਿਚ ਨਹੀਂ ਉਂਜ ਲਿਖਣ ਢੰਗ ਪਹਿਲੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਵੀ ਉਘੜ ਆਈ ਹੈ

ਪ੍ਰੋ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਗਜ਼ਲ-ਲੇਖਕ ਪ੍ਰੋ: ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਇਕ ਗਜ਼ਲ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਚੁਕੇ ਹਾਂ। ਫਾਰਸੀ ਉਰਦੂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਅਭਿਆਸ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਗਜ਼ਲ ਦੇ ਸੁਭਾ ਤੇ ਨਿਭਾ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਲਿਖਣਾ ਜਾਰੀ ਰਖਿਆ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗਜ਼ਲ-ਗੋਈ ਵਿਚ ਨਿਸਚੇ ਨਾਂ ਛੱਡ ਜਾਣਗੇ।

ਨਵੀਂ ਪੀੜੀ ਦੇ ਕੁਝ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਦੇਖੋ:—

ਨਾ ਜਚਿਆ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਅਜੇ ਇਸ਼ਕ ਮੇਰਾ,
ਜ਼ਮਾਨੇ ਨੂੰ ਦਿਸਦਾ ਏ ਸੂਰਜ ਹਨੇਰਾ ।
ਅਜੇ ਤਕ ਬੁਝੀ ਨਾ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਅਗਨੀ,
ਲਹੂ ਡੋਲਿਆ ਏ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਬਬੇਰਾ ।
ਜੋ ਡਰ ਡਰ ਤੇ ਰੁਕ ਰੁਕ ਕਦਮ ਪੁਟਦੇ ਨੇ,
ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪ ਕੀਤਾ ਏ ਰਸਤਾ ਲੰਮੇਰਾ ।
ਮੈਂ ਮੰਜ਼ਲ ਤੋਂ ਕਿਧਰੇ ਅਗਾਂਹ ਆ ਗਿਆ ਹਾਂ,
ਨਾ ਧਰਤੀ, ਨਾ ਅੰਬਰ, ਨਾ ਕੋਈ ਚੁਫੇਰਾ ।

(ਈਸ਼ਵਰ)

ਮਿਲ ਗਏ ਵਿਛੋੜੇ ਹੋਏ ਕੁਝ ਯਾਰ, ਪੀਣੀ ਪੈ ਗਈ,
ਲੱਖ ਮੈਂ ਕਲਦਾ ਰਿਹਾ ਇਨਕਾਰ, ਪੀਣੀ ਪੈ ਗਈ ।
ਨਾਲ ਸੁਲ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫੁਹਾ ਕੇ ਫਲਕਦੇ ਹੋਏ ਜਾਮ ਨੂੰ,
ਕਹਿਣ ਲਗੇ ਪੀ ਵੀ ਲਓ ਸਰਕਾਰ ਪੀਣੀ ਪੈ ਗਈ।
ਜੇ ਮੇਰੀ ਤੋਬਾ ਨਾ ਟੁਟਦੀ ਤਾਂ ਪਿਆਲਾ ਟੁਟਦਾ,
ਤੋਬਾ ਕਰਕੇ ਆਇਆ, ਆਉਂਦੇ ਸਾਰ ਪੀਣੀ ਪੈ ਗਈ।

(ਜੌਹਰ ਅਦੀਬ)

ਇਕ ਬੋਕ ਗੁਨਾਹ ਦੇ ਤਾਜਰ ਨੂੰ, ਗੰਗਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਕੀ ਆਖੇ,
ਇਕ ਰੰਟੀ ਤੋਂ ਆਤਰ ਕਾਮੇ ਨੂੰ, ਸੁਰਗਾਂ ਦਾ ਲਾਰਾ ਕੀ ਆਖੇ ।
ਜੀਵਨ ਦੇ ਬੋਲ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ, ਲਹਿਰਾਂ ਤਾਂ ਪਰ ਮਜਬੂਰ ਨਹੀਂ,
ਤੂੰ ਬੋਲ ਸ਼ਹੀਦਾ ਲਹਿਰਾਂ 'ਚੋਂ, ਸਤਲੁਜ ਦਾ ਕਿਨਾਰਾ ਕੀ ਆਖੇ ।
ਨਹੀਂ ਗੰਗਾ ਦਾ ਪੰਡਾ ਸ਼ਾਇਰ ਹਾਂ, ਬਖਸ਼ਾਂ ਨਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁਜਰਮ ਨੂੰ ?
ਮੈਂ ਖੜ ਕੇ ਚੁਰਾਹੇ 'ਚ ਦੇਖਾਂ, ਅਜ ਨਾਜ਼ ਵਿਚਾਰਾ ਕੀ ਆਖੇ ।

(ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨਾਜ਼)

ਇਸ਼ਕੇ ਦੀ ਖੇਡ ਅੰਦਰ, ਦੋਵੇਂ ਰਹੇ ਹਾਂ ਸੀਰੀ,
ਦੋਵੇਂ ਰਹੇ ਹਾਂ ਫਾਡੀ, ਦੋਵੇਂ ਰਹੇ ਹਾਂ ਮੀਰੀ ।

ਛੁਹ ਜਾਏ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ, ਆ ਕੇ ਖਿਆਲ ਤੇਰਾ,
 ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਚੁੰਮੇਂ ਜਿਉਂ ਉਡਦੀ ਭੰਬੀਰੀ ।
 ਟੁਟਣ ਹੀ ਵਾਲੀਆਂ ਨੇ, ਕੜੀਆਂ ਤੇ ਬੋੜੀਆਂ ਇਹ,
 ਇਕ ਹੋਰ ਲਾਟ ਰੋਹ ਦੀ, ਤੇ ਚੋਟ ਇਕ ਅਖੀਰੀ ।

(ਅਜਾਇਬ ਚਿੱਤਰਕਾਰ)

ਪੰਜਾਬੀ ਗਜ਼ਲ ਦੇ ਇਸ ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਪਿਛੋਂ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਇਸ ਯੋਗ ਹੋ ਗਏ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਤੇ ਇਕ ਸਮੂਲਚੀ ਨਜ਼ਰ ਪਾ ਸਕੀਏ । ਪੰਜਾਬੀ ਗਜ਼ਲ ਉਰਦੂ ਦੇ ਪਰਭਾਵ ਥਲੇ ਉਪਜੀ । ਇਸ ਦਾ ਅਰੰਭ ਮੁਸ਼ਾਇਰਿਆਂ ਤੋਂ ਹੋਇਆ । ਲਿਖਣਵਾਲੇ ਬਹੁਤੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੇ । ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਜ਼ਲ ਵਿਚ ਪਕਿਆਈ ਨ ਆ ਸਕੀ । ਗਜ਼ਲ ਲਈ ਇਕ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਸ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਰਦੂ ਨੇ ਇਸ ਘਾਟ ਨੂੰ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਫਾਰਸੀ ਤਰਕੀਬਾਂ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਉਪਮਾਵਾਂ ਲੈ ਕੇ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ । ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਉਰਦੂ ਗਜ਼ਲ ਨੂੰ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਚਾਸ਼ਨੀ ਮਿਲਦੀ ਗਈ, ਉਰਦੂ ਗਜ਼ਲ ਨਿਖਰਦੀ ਆਈ । ਇਹ ਸਾਰਾ ਵਿਕਾਸ ਇਕ ਅਧ ਸਦੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਾਲ, ਸਗੋਂ ਵਧ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ । ਪੰਜਾਬੀ ਇਸ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੀ ? ਗਜ਼ਲ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਹਨ — ਨਵੀਆਂ ਉਪਮਾਵਾਂ ਨਵੇਂ ਰੂਪਕ, ਨਵੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ, ਨਵੇਂ ਖਿਆਲ, ਨਵੀਂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਨਵਾਂ ਲਿਖਣ-ਢੰਗ, ਸ਼ੋਖੀ, ਰਿੰਦੀ ਤੇ ਕਲਪਣਾ । ਇਹ ਸੱਭ ਕੁਝ ਇੰਨੀ ਛੇਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚੋਂ ਕਿਥੋਂ ਆ ਜਾਂਦਾ ?

ਗਜ਼ਲ ਦਾ ਰੱਸ ਫਾਰਸੀ ਬਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝਦਾ ਹੈ । ਸਾਡੇ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਫਾਰਸੀ ਪਿੰਗਲ ਦੀ ਵਾਕਫੀਅਤ ਨਹੀਂ । ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਂਗ ਖੁਲ੍ਹਾ ਹਸਾਬ ਹੀ ਰਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਛੰਦ-ਤਰੁੱਟੀਆਂ ਆ ਘੁਸੜਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਗਜ਼ਲ ਵਿਚ ਮਧੁਰਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ।

ਉਰਦੂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਸਿਫਤ 'ਸ਼ੋਖੀ' ਹੈ । ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਹ ਭੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ । ਪੰਜਾਬੀ ਗਜ਼ਲ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੈ, ਮਾਸੂਕ ਦੇ

ਹਥੋਂ ਨਹੀਂ, ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਹਥੋਂ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਵਿਚ
ਜ਼ੋਰ ਤਗਜ਼ੋਲ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤਮਾ ਸ਼ੁਕ ਨਾਲ ਫੇੜ ਛਾੜ ਤੇ। ਇਸੇ ਤੋਂ ਸ਼ੇਖੀ
ਉਪਜਦੀ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਵਡਾ ਘਾਟਾ 'ਤਸੱਵੁੱਫ' ਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ
ਇਸ ਰੰਗ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਕਿ
ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਲਈ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ। ਜਗ੍ਹਾ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਉਸ
ਦਾ ਪਰਗਟਾ ਢੰਗ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ
ਤੇ ਵਰਚਾ ਅਸੀਂ ਅਗੇ ਜਾ ਕੇ ਕਰਾਂਗੇ।

ਫਾਰਸੀ ਮਸਨਵੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ

ਫਾਰਸੀ ਮਸਨਵੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖ ਚੁਕੇ ਹਾਂ । ਮਸਨਵੀ ਨੂੰ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਤੇ ਪਰੇਮ ਕਥਾਵਾਂ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਤਸਵੁਫ ਦੀ ਗੁੰਝਲਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਵੀ ਮਸਨਵੀ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਅਧਾਰ 'ਕਹਾਣੀ' ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਜਿੰਨਾਂ ਚਿਰ ਬਰਤਾਂਤੀ ਅੰਸ਼ ਨਾ ਆਵੇ, ਮਸਨਵੀ ਦਾ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਬੱਝਦਾ । ਤਸਵੁਫ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਮਸਨਵੀ 'ਮੰਤਕ-ਉਤ-ਤੈਰ', 'ਮਸਨਵੀ-ਮਾਅਨਵੀ' ਆਦਿ ਵੀ ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀਆਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਤੁਰਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਬਰਤਾਂਤ ਲਈ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੋਹਿਰਾ ਤੇ ਚੌਪਾਈ ਵਰਤਣ ਦੀ ਹੈ । ਤੁਲਸੀ ਰਾਮਾਇਨ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਮਲਿਕ ਮੁਹੰਮਦ ਜਾਇਸੀ ਨੇ ਆਪਣੇ 'ਪਦਮਾਵਤ' ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਛੰਦਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ । ਹੁਣ ਤਕ ਇਹੀ ਪਰੰਪਰਾ ਚਲੀ ਆਈ ਹੈ । ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਹਾ ਕਾਵਿ 'ਸੂਰਜ ਪਰਕਾਸ਼' ਵਿਚ ਇਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਨਿਛਾਇਆ ਹੈ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪਰੇਮ-ਕਥਾ ਦੇ ਵਰਣਨ ਲਈ ਜੋ ਛੰਦ ਪਰਸਿਧ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵਖੋ ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਤੇ ਵਰਤੇ ਹਨ, ਦੋਖੇ:—

੧. ਨਾ ਕੋ ਆਖੇ ਹੀਰੇ ਮੈਨੂੰ, ਆਖੇ ਨਾਹੀਂ ਜਟੋਟੀ ।
 ਜ਼ਾਤ ਸਨਾਤ ਪਛਾਣੇਂ ਨਾਹੀਂ, ਮੈਂ ਚਾਕੇ ਨਾਲ ਚਕੋਟੀ ।
 ਕਦੋਂ ਚੂਚਕ ਮਾਂ ਪਿਓ ਮੈਂਡਾ, ਮੈਂ ਕਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਟੀ ।
 ਦਾਵਨ ਆਏ ਲਗੀ ਲੜ ਤੈਂਡੇ, ਜੇ ਪਵਾਂ ਕਬੂਲ ਜਟੋਟੀ ।

(ਦਵੱਯਾ-ਦਮੋਦਰ)

੨. ਕੱਢ ਕਲੇਜਾ ਲੈ ਗਈ, ਖੀਵੇ ਖਾਂ ਦੀ ਧੀ ।
 ਗਜ਼ ਗਜ਼ ਲੰਮੀਆਂ ਮੋਢੀਆਂ ਰੰਗ ਜੋ ਗੋਰੀ ਸੀ ।
 ਜੇ ਦੇਵੇ ਪਿਆਲਾ ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ, ਮੈਂ ਮਿਰਜ਼ਾ ਲੈਂਦਾ ਪੀ ।
 ਜੇ ਮਾਰੇ ਬਰਛੀ ਕੱਸ ਕੇ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਕਈ ਨਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ।

(ਵਾਰਸੋਦਾਂ, ਪੀਲ੍ਹ)

੩. ਉਹਦੇ ਤਿਖੇ ਨੈਣ ਕਟਾਰੀਆਂ, ਬਿਰਹੋਂ ਚੜ੍ਹਾਈ ਸਾਨ ।
 ਅਤ ਧੁਪੇ ਡਿੱਠੀ ਲਿਸ਼ਕਦੀ, ਜਿਉਂ ਬਿਜਲੀ ਅਸਮਾਨ ।
 ਉਥੇ ਝੁਰਮਟ ਪਾਇਆ ਤਾਰਿਆਂ, ਚੰਨ ਝਾਤੀ ਪਾਵੇ ਚਾ ।
 ਅਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਲੋੜੇ ਰਾਤ ਰਾਤ, ਸੂਰਜ ਚਾਮਲ ਚਾਮਲ ਚਾ ।
 ਕਰੇ ਦੁਆਈਂ ਸੱਸੜੀ, ਰੱਬਾ ਦਿਉਂ ਨਾ ਚਾੜ੍ਹੀਂ ਝੱਬ ।
 ਮੈਂ ਰੱਜ ਗਲ ਸੋਵਾਂ ਲੱਗ ਯਾਰ ਦੇ, ਤਾਂ ਦਿਉਂ ਚੜ੍ਹਾਈਂ ਝੱਬ ।

(ਦਵੱਯਾ—ਹਾਫੁਜ਼ ਬਰਖਰਦਾਰ)

੪. ਨਜ਼ਰਬਾਜ਼ ਫਿਰਦਾ ਵਿਚ ਖੇੜਿਆਂ ਦੇ,
 ਅਤੇ ਤਰਿੰਵਣੀਂ ਪਾਉਂਦਾ ਝਾਤੀਆਂ ਨੀ ।
 ਇਕ ਹਸਦੀਆਂ, ਖੇਡਦੀਆਂ, ਗਾਵਦੀਆਂ ਨੀ,
 ਇਕ ਬੈਠੀਆਂ ਚੁੱਪ ਚੁਪਾਤੀਆਂ ਨੀ ।

(ਬੈਂਤ—ਅਹਿਮਦ)

੫. ਹੀਰ ਆਖਿਆ, ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰੀਂ ਰਾਂਝਾ,
 ਤੇਰੀ ਝੁਰਦੀ ਬੁਰੀ ਬਲਾ ਮੀਆਂ ।
 ਨਹੀਂ ਸੰਗਦੇ ਸੂਲੀਆਂ ਫਾਂਸੀਆਂ ਤੋਂ,
 ਕਜ਼ੀ ਸਰਾ ਦੇ ਬਗੜਸਾਂ ਜਾ ਮੀਆਂ । (ਬੈਂਤ—ਮੁਕਬਲ)

੬. ਹੀਰ ਆਖਿਆ, ਜੋਗੀਆ ਬੁਠ ਬੋਲੇ,
ਕੋਠ ਵਿਛੜੇ ਯਾਰ ਮਿਲਾਉਂਦਾ ਏ ।
ਸਾਡੇ ਚੰਮ ਦੀਆਂ ਜੁੱਤੀਆਂ ਕਰੋ ਕੋਈ,
ਜਿਹੜਾ ਜੀਉ ਦਾ ਰੋਗ ਹਟਾਉਂਦਾ ਏ ।

(ਬੈਂਤ—ਵਾਰਸ)

੭. ਇਲ ਵਿਚ ਤਪਸ਼ ਬਲਾਂ ਦੀ ਗਰਮੀ ਆਣ ਫਿਰਾਕ ਰੰਜਾਣੀ ।
ਕਿਚਰਕ ਨੈਣ ਕਰਨ ਦਿਲਬਰੀਆਂ, ਜਾਨ ਲੱਬਾਂ ਤੇ ਆਠੀ ।
ਫੱੜ ਫੱੜ ਡਾਢ ਕਰੇ ਹਠ ਇਲ ਦਾ ਪਰ ਜਦ ਬਹੁਤ ਵਿਹਾਣੀ ।
ਹਾਸ਼ਮ ਯਾਦ ਭੰਬੋਰ ਪਿਓਸ, ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਮਾਨ ਨਿਮਾਣੀ ।

(ਦਵੱਯਾ—ਹਾਸ਼ਮ)

੮. ਪਲਕਾਂ ਤੀਰ ਕਮਾਨਾਂ ਅਬਰੂ, ਮਿਸਲ ਕੀ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ।
ਸੂਰਜ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਬਲਕੇ, ਜ਼ੀਨਤ ਕੌਸ ਕਜ਼ਾਹ ਦੀ ।
ਲੱਬ ਦਰਿਆ ਹੁਸਨ ਦੇ ਅੰਦਰ, ਜਿਉਂ ਗੁਲੀਆਂ ਦੇ ਬੂਟੇ ।
ਸੂਰਜ ਵਾਂਗੂੰ ਅਲਖ ਮੂੰਹੋਂ ਤੇ ਲਾਲਾ ਖਾਵੇ ਬੂਟੇ ।

(ਦਵੱਯਾ-ਯੂਸਫ ਜੁਲੇਖ ਅਹਿਮਦਯਾਰ)

੯. ਚੰਦਰ ਬਦਨ ਨੇ ਆਖਿਆ ਉਸ ਤਾਈਂ,
ਲੜ ਛੋਡ ਦੇ ਰਬ ਨਾ ਲਾ ਸਾਨੂੰ ।
ਆਜ਼ਜ਼ ਵੇਖ ਤੇਰੀ ਾਸਾਂ ਟਹਿਲ ਕੀਤੀ,
ਪਈ ਚੰਮੜ ਹੈ ਕਹੀ ਬਲਾ ਸਾਨੂੰ ।

(ਬੈਂਤ—ਅਮਾਮ ਬਖਸ਼)

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮਨਭਾਉ ਦੇ ਛੰਦ ਦਵੱਯਾ ਤੇ ਬੈਂਤ ਹਨ ।
ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਦਵੱਯਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਬੈਂਤ ਉਪਜਿਆ । ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ
ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਪਿੰ: ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ 'ਇਹ ਛੰਦ ਫਾਰਸੀ
ਅਰਬੀ ਦੀ ਮਸਨਵੀ ਦੀ ਚਾਲ ਪੁਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੋਇਆ ।'*

*ਦੋਖੋ ਨਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪਿੰਗਲ ਭਾਗ ੨.

ਨਿਰ ਸੰਦੇਹ ਮਸਨਵੀ ਤੇ ਦਵਯੇ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ।

ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਦਵਯਾ ਚਹੁ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਛੰਦ ਸੀ, ਪਰ ਪਿਛੋਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਫਾਰਸੀ ਮਸਨਵੀ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਇਸ ਨੂੰ ਦੋ ਤੁਕੇ ਛੰਦ ਵਾਂਗ ਵਰਤਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਵਧਰੇ ਲਥਕ ਆ ਗਈ । ਦਖੋ ਬਰਖੁਰਦਾਰ, ਅਹਿਮਦਯਾਰਾ,

ਬੈਂਤ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕਾਢ ਹੈ । ਰੁਮਾਂਚਿਕ ਵਰਣਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਦਿਲ ਭਾਉਂਦਾ ਛੰਦ ਹੈ । ਨੁਹਾਰ ਇਸ ਦੀ ਫਾਰਸੀ ਕਸੀਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਕਸੀਦੇ ਵਿਚ ਰਦੀਫ ਤੇ ਕਾਫੀਏ ਦੀ ਅਵਸ਼ਕਤਾ ਹੈ । ਪੰਜਾਬੀ ਬੈਂਤ ਵਿਚ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇੰਜ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਸੀਦੇ ਅਤੇ ਬੈਂਤ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਰਲਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਤਿਭਾ ਨੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਛੰਦ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿਤਾ । ਇਸ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਕਸੀਦੇ ਦੀ ਹੈ ਪਰ ਫੱਲ ਮਸਨਵੀ ਦਾ ।

ਪਰੋਫੈਸਰ ਸ਼ਾਂਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਅਲੀ ਹੈਦਰ ਦੀਆਂ ਕਾਫੀਆ ਬੈਂਤ ਦਾ ਅੱਧ ਕਰਾ, ਅੱਧ ਪਤਾ ਰੂਪ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ । ਅਲੀ ਹੈਦਰ ਦੀਆਂ ਕਾਫੀਆਂ ਦਾ ਤੌਲ ਬੈਂਤ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇੜੇ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਬੈਂਤ ਤਕ ਇਕੋ ਹੀ ਛਾਲ ਦਿਸਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਾਫੀ ਵੀ ਤਾਂ ਐਹਲਿ ਸਮਾਅ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ । ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਨਾਲ ਬੈਂਤ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਉਪਜ ਬਣਦੀ ਹੈ । ਨਾਲੇ ਇਸ ਕਾਵਿ ਵੰਨਗੀ ਦਾ ਨਾਮ ਸੰਸਕਰਨ ਵੀ ਕੁਝ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੂਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਬੈਂਤ ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਸ਼ਿਅਰ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ । ਫਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਦੇ ਪਰਭਾਵ ਬੱਲ ਜੋ ਵੰਨਗੀ ਉਪਜੀ ਉਹ ਬੈਂਤ ਕਹਿਲਾਈ । ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਉਪਜ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਾਇਆ, ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿਖ ਕਵੀ ੨੦ ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਪੁਰਾਣੀ ਭਾਰਤੀ ਲੀਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦੋਹਿਰੇ, ਵਾਰ, ਚੋਪਾਈ ਆਦਿ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੀ ਵਰਤਦੇ ਰਹੇ ।

ਯੁੱਧ ਤੇ ਲੜਾਈ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁੱਢ ਕਵੀਮ ਤੋਂ 'ਵਾਰ' ਵਰਤਦੇ ਆਏ ਹਨ । ਇਸ ਲਈ ਸਿਰਖੰਡੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਆਦਿ ਛੰਦ ਨਿਯਤ ਹਨ । ਵਾਰ-ਸਾਹਿਤ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੀ ਪਰਚਲਤ ਰਹੀ, ਇਥੋਂ

ਤਕ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀ ਨਜ਼ਾਬਤ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ।

ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਤੇ ਦਮੋਦਰ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੀਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵਡਾ ਅੰਤਰ 'ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਨਿਭਾ' ਦਾ ਹੈ । ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਜ਼ਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਹਕੀਕੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਮਿਲਾਉਂਦੇ, ਪਰ ਦਮੋਦਰ ਨੇ ਮਿਲਾਇਆ ਹੈ :-

ਉਲਟੀ ਹੀਰ ਹੀਏ ਵਿਚ ਰਾਂਝਾ, ਹਾਲ ਨ ਜਾਣੈ ਕੋਈ ।

ਰਾਂਝਾ ਰਾਂਝਾ ਮੈਂ ਕੋਨੂੰ ਆਖਾਂ, ਆਪੇ ਰਾਂਝਣ ਹੋਈ ।

ਨਾ ਕੋਈ ਆਖੇ ਹੀਰ ਮੈਨੂੰ, ਅਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਕਹੇ ਸਲਟੀ ।

ਜ਼ਾਤ ਸਨਾਤ ਪਛਾਣੇ ਨਾਹੀਂ, ਮੈਂ ਚਾਕੇ ਨਾਲ ਵਕਟੀ ।

ਇਹ ਅਛੇਦਤਾ ਨਜ਼ਾਮੀ ਆਦਿ ਸਫੀ-ਸੁਭਾ ਕਵੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਆਈ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਜਾਚੇ ਫਾਰਸੀ ਮਸਨਵੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਰੀ ਉੱਤੇ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪਰਉਪਕਾਰ ਹੈ । ਇਸ ਨ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਰੱਸ ਪਰਦਾਨ ਕੀਤਾ । ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਲਖਕ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਨਜ਼ਾਮੀ, ਖੁਸਰੋ, ਜਾਮੀ ਆਦਿ ਫਾਰਸੀ ਮਸਨਵ ਲਖਕਾਂ ਤੋਂ ਪਰਭ ਵਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ । ਅਮਾਮ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਕਥਨ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸਚਿਆਈ ਦਿਸਦੀ ਹੈ :-

ਚਾਵਲ ਲਏ ਨਜ਼ਾਮੀ ਪਾਸੋਂ ਦਾਲ ਹਾਤਫ ਨੇ ਪਾਈ ।

ਟੋਗਨ ਖੁਸਰੋ, ਨਮਕ ਅਸਾਡਾ, ਖਿਚੜੀ ਅਜਬ ਪਕਾਈ ।

ਫਾਰਸੀ ਮਸਨਵੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਰਚਨਾ ਲਈ ਨਵੀਂ ਸਾਮਗਰੀ ਦੇ ਕੇ ਇਕ ਹੋਰ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਇਆ । ਇਸ ਵਕਤ ਤਕ ਉਹ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਸੱਸੀ ਪੁਨੂੰ, ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ ਤੇ ਕਲਮ ਚਲਾਏ ਰਹੇ ਸਨ । ਹੁਣ ਸ਼ੀਰੀਂ ਫਰਹਾਦ, ਲੈਲਾ ਮਜਨੂੰ, ਯੂਸਫ ਜੁਲੇਖਾ ਆਦਿ ਇਸਲਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰਲਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ।

'ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ', 'ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ', 'ਸੱਸੀ ਪੁਨੂੰ', 'ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ', 'ਲੈਲਾ ਮਜਨੂੰ', 'ਸ਼ੀਰੀਂ ਫਰਹਾਦ' ਸਭ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਇਕੋ ਜਿਹਾ

ਹੈ ਅਥਵਾ 'ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਰੂਹਾਂ ਦੀ ਮੇਲ ਲਈ ਤਤਪ ਤੇ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਹੋਣੀ ਹਥੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਦਾ ਖੂਨ।' ਪਹਿਲੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਸੌਖ ਸੀ ; ਜਿਵੇਂ ਆਇਆ ਲਿਖ ਦਿਤਾ, ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਬਣ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਕਿਸੇ ਢੂੰਢੇ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਨਾ ਮਿਲੇ, ਨਵੇਂ ਲਿਖਣ-ਢੰਗ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਅਖਰ ਦੁਨੀਆਂ ਨਵ ਨਤਾ ਮੰਗਦੀ ਹੈ। ਨਵੀਨਤਾ ਬਿਨਾਂ ਬੱਕ ਬੱਕ ਹੈ। ਇਸ ਯਤਨ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਛੰਦ ਉਪਜੇ। ਅਸੀਂ ਬੈਂਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਾ ਰਹੀ ਤਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਅਲੰਕਾਰ, ਨਵੀਆਂ ਤਲਮੀਹਾਂ ਜਾਂ ਸੰਕੇਤ ਲਿਆਏ। ਫਾਰਸੀ ਵਿਚੋਂ ਉਪਮਾਵਾਂ ਤੇ ਰੂਪਕ ਹੁਦਾਰ ਲਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅਸੀਂ ਇਕ ਵਖਰ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਕਰਾਂਗੇ। ਇਥੇ ਇਕ ਰੁਚੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ।

ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸੰਦਰਭ ਦਾ ਗਿਆਨ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਦੱਸ ਕੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਦਸਣਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਮਾਸ਼ੂਕ ਬੜਾ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਜੋ ਅਸਰ ਮਨੁੱਖਾ ਮਨ ਉਤੇ ਪਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਦਾ ਮਸ਼ੂਕ ਕਿਸ ਕਦਰ ਸੁਹਣਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਦੇਖੋ :—

ਸਾਹਿਬਾਂ ਗਈ ਤੇਲ ਨੂੰ, ਗਈ ਪਸਾਰੀ ਦੀ ਹੱਟ ।
 ਪਕੜ ਨ ਜਾਣੇ ਤਕੜੀ, ਹਾੜ ਨ ਜਾਣੇ ਵੱਟ ।
 ਤੇਲ ਤੁਲ ਵੇ ਭੁੱਲਾ ਬਾਣੀਆਂ, ਦਿਤਾ ਸ਼ਹਿਦ ਉਲੱਟ
 ਵਣਜ ਗਵਾ ਲਏ ਬਾਣੀਆਂ, ਬਲਦ ਗਵਾਇ ਜੱਟ ।

(ਮਿਰਜ਼ ਸਾਹਿਬਾਂ—ਪੀਲੂ)

ਇਸ ਵਿਚ ਕਵੀ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਨੁਹਾਰ, ਨਕ ਮੂੰਹ, ਅਖ ਕਨ, ਰੰਗ ਆਦਿ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦੱਸਦਾ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਹੁਸਨ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪਰਭਾਵ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਹੋਰ ਦੇਖੋ—

ਵੇਖ ਵਿਕਾਨੀ ਬੀਵਰਆਨੀ, ਕਦਮ ਉਠੀਵਸ ਨਾਹੀਂ ।

ਹੈ ਜੇ ਚੋਖ ਵਡੇਰਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਆਪ ਨਿਕਾਹ ਬੰਨ੍ਹਾਈਂ !

(ਦਮੋਦਰ)

ਬੀਵਰੀ ਦਾ ਵੇਖਦਿਆਂ ਸਾਰ ਰਾਂਝੇ ਤੇ ਵਿਕ ਜਾਣਾ ਦੱਸ ਕੇ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਦਰਿੜ ਕਰਾਣ ਦਾ ਤਰਲਾ ਹੈ । ਸਮੂਲਚਾ ਪਰਭਾਵ ਦੱਸ ਕੇ ਅਸਰ ਪਾਣ ਦਾ ਢੰਗ ਹੈ ।

ਇਕ ਹੋਰ—

ਜੇ ਧੀਦੇ ਚੜ੍ਹੇ ਘੰੜੇ ਉਤੇ ਬਾਹਿਰ ਤਾਂ ਪੰਖੀ ਨ ਠਹਿਰਾਇਨ ।

ਨਰ ਨਾਰੀ ਜੇ ਵੇਖੇ ਕੋਈ, ਪਲ ਨਾ ਪਲਕਾਂ ਲਾਇਨ ।

ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਇੱਕ ਇੱਕ ਅੰਗ, ਉਂਗਲੀਆਂ, ਬੁਲ੍ਹ, ਅੱਖਾਂ, ਅਬਰੂ, ਠੋਡੀ, ਪਲਕਾਂ ਵਾਲ, ਕਮਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਅੱਡ ਅੱਡ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਦਾ ਇਹਸਾਸ ਦੇ ਕੇ ਮਾਸੂਕ ਦੇ ਹੁਸਨ ਨੂੰ ਦਰਿੜ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਨੂੰ ਨਾ ਸਿਖ ਵਰਣਨ ਕਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਖਸ਼ਿਖ ਵਰਣਨ ਇਸ ਤੋਂ ਨਖਸ਼ਿਖ ਵਰਣਨ ਦੀ ਰੀਤ ਫਾਰਸੀ ਪਰਭਾਵ ਹੇਠ ਚਲੀ । ਪਿਛੇ ਹੋਰੇ ਕਿਸਾ-ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਤਰਜ਼ ਖੂਬ ਨਿਖਰੀ ਹੈ । ਕੁਝ ਵੰਨਗੀਆਂ ਵੇਖੋ —

(੧) ਸਾਢਿਬਾਂ ਰੇਗ ਮਜੀਠ ਦਾ, ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਧਰਤ ਰਗੰਨ ।

ਉਹਦੀ ਜੁਤੀ ਦੇ ਦੋ ਵਾਲੀਆਂ, ਦੋ ਬਤਖਾਂ ਚੋਗ ਚੁਗਨ ।

ਉਹਦਾ ਕੱਦ ਸਕੀਮ ਤਨ, ਵਿੱਚ ਤਰੋਕਲ ਵਟ ਪਵੰਨ ।

ਅਤੇ ਨੱਕ ਕੁੰਡੀ ਦਾ ਪੀਪਲਾ, ਜੁਲਫਾਂ ਨਾਗ ਪਲਮੰਨ ।

ਉਹਦੀਆਂ ਸੁਰਖ ਲੱਬਾਂ, ਦੰਦ ਉਜਲ, ਜਿਉਂ ਮੰਤੀ

ਲਾਲ ਭਖੰਣ ।

ਜਾਂ ਗਲ ਕਰੇਂਦੀ ਹੱਸ ਕੇ, ਤਾਂ ਮੁਖੇਂ ਫੁਲ ਝੜਨ ।

ਉਹਦੇ ਤਰਿਖੇ ਨੈਣ ਕਟਾਰੀਆਂ, ਦੁਸਰ ਘਾਉ ਕਰੰਨ ।

ਜਿਉਂ ਤੇਜ਼ੀ ਸੂਰਜ ਸਾਹਮਣੇ, ਲਾਟਾਂ ਨੈਣ ਮਚੰਨ ।

(ਯੂਸਫ ਜੁਲੇਖਾ—ਹਾਫਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ)

(੨) ਪਲਕਾਂ ਤੀਰ ਕਮਾਨਾਂ ਅਬਰੂ, ਮਿਸਲ ਕੀ ਓਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ।
ਸੂਰਜ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਝਲਕੇ, ਜ਼ੀਨਤ ਕੌਸ ਕਜ਼ਾਹ ਦੀ ।
ਲੱਬ ਦਰਿਆ ਹੁਸਨ ਦੇ ਅੰਦਰ, ਜਿਉਂ ਗੁਲੀਆਂ ਦੇ ਬੂਟੇ ।
ਸੂਰਜ ਵਾਗੂੰ ਅਲਖ ਮੂੰਹੋਂ ਤੇ ਲਾਲਾ ਖਾਵੇ ਬੂਟੇ ।
(ਯੂਸਫ ਜ਼ਲੇਖਾ—ਅਹਿਮਦ)

੭

ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰੁਬਾਈ

ਅਸੀਂ ਫਾਰਸੀ ਮਸਨਵੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਦੇਣ ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰ ਚੁਕੇ ਹਾਂ । ਦੋ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਬਾਕੀ ਹਨ: ਕਸੀਦਾ ਤੇ ਰੁਬਾਈ । ਫਾਰਸੀ ਕਸੀਦੇ ਦਾ ਜਵਾਬ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਰੁਬਾਈ ਦਾ ਹੈ । ਫਾਰਸੀ ਕਸੀਦਾ ਈਰਾਨੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਦਾ ਜੰਮ ਪਲ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰੀ ਕੋਈ ਮਿਲਿਆ ਨਾ । ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਲ ਵੀ ਦਰਬਾਰੀ ਭਾਖਾ ਫਾਰਸੀ ਹੀ ਰਹੀ । ਮਹਾਰਾਜਾ ਬੁਠੀ ਪਰਸੰਸਾ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਾ ਕਰਦਾ ਤੇ ਨਾਲੇ ਯੋਧਿਆਂ ਤੇ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਦੇ ਜੱਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਸ ਅਪਣੇ ਕੰਲ 'ਵਾਰ' ਦਾ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਮੌਜੂਦ ਸੀ । ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਸੀਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਥਾਂ ਨਾ ਲੈ ਸਕਿਆ । ਇਸ ਨੇ ਬੈਂਤ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਨੂੰ ਢਾਲਣ ਵਿਚ ਜੋ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਉਹ ਅਸੀਂ ਦੇਖ ਹੀ ਚੁਕੇ ਹਾਂ ।

ਰੁਬਾਈ ਮਸਨਵੀ ਵਾਗੂੰ ਨਿਰੋਲ ਈਰਾਨੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੈ । ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੇ ਸਰੂਪ ਤੇ ਚਰਚਾ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹੈ । ਇਸ ਨੂੰ ਲਿਖਣਾ ਸਹਿਲ ਨਹੀਂ, ਵਿਸ਼ਾ ਇਸ ਦਾ ਸਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਭੁੰਘਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਸੁ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਲੇਖਕ ਪਾਸ ਜੀਵਕ ਤਜਰਬਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਜਵਾਲਾ ਨਾਲ ਅੰਦਰ ਲੱਟ ਲੱਟ ਨਾ ਬਲਦਾ ਹੋਵੇ, ਰੁਬਾਈ ਲਿਖੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ ।

ਸਾਡੀ ਖੁਸ਼ ਕਿਸਮਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਅਪਣਾਇਆ ਤੇ ਵਿਗਸਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਰੁਬਾਈ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਇਸ ਮਤਲਬ ਲਈ 'ਸ਼ਲੋਕ' ਹੀ ਵਰਤਦੇ ਸਨ। ਫਰੀਦ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੇ ਹੋਰ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਪਰਸਿਧ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਰੁਬਾਈ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਆਂਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਤਰਿਆਈ' ਤਜਵੀਜ਼ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:—

“ਤਰਿਆਈ ਇਕ ਛੰਦਕ ਚਾਲ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦਾ ਯਤਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ੧, ੨, ੪, ਦਾ ਤੁਕਾਂਤ ਹੈ ਤੇ ਤੀਸਰੀ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਪਹਿਲੀ ਦੂਸਰੀ ਵਿਚ ਖਿਆਲ ਦੇ ਉਦੇ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਚੜ੍ਹਾਉ ਹੈ, ਤੀਸਰੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮੌੜਵੀਂ ਲਹਿਰ ਹੈ ਤੇ ਚੌਥੀ ਵਿਚ ਭਾਵ ਪੂਰਨਤਾ ਹੈ। ਗਮਕ ਸਭਨਾ ਦਾ ਇਕ ਹੈ, ਪਰ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਕਰ ਕੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਵਿਲਖਣਤਾ ਹੈ। ਫਾਰਸੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਕ ਛੰਦ ਹੈ, 'ਰੁਬਾਈ', ਤੁਰਿਆਈ ਦੀ ਚਾਲ ਉਸ ਵਰਗੀ ਹੈ, ਵਜ਼ਨ ਹੁ-ਬਹੁ ਨਹੀਂ।”

(ਭੂਮਿਕਾ—ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਹਾਰ)

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਨਵੇਂ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਦਵਯੇ ਦੇ ਵਜ਼ਨ ਤੇ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਤੁਕ ਵਿਚ $੧੬+੧੨=੨੮$ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੱਬ ਵਿਚ ਇਹ ਕਾਵਿਰੂਪ ਇੰਨਾਂ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਸਦੀਵੀ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ “ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਹਾਰ” ਵਿਚ ੫੬ ਰੁਬਾਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਅੱਡ ਅੱਡ ਹਨ ਪਰ ਖਿਆਲ ਹੋਰ ਇਕ ਵਿਚ ਕੋਈ ਝੁੰਘਾ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਦੇਖੋ :—

੧. 'ਕਿਉਂ ਹੋਇਆ' ਤੇ 'ਕੀਕੂੰ ਹੋਇਆ' ?
 ਦੱਪ ਖੱਪ ਮਰੇ ਸਿਆਣੇ,
ਓਸ ਰਾਹੇ ਪਵੇਂ ਕਿਉਂ ਜਿੰਦੇ !
 ਜਿਸ ਰਾਹ ਪੂਰ ਮੁਹਾਣੇ
ਭਟਕਣ ਛਡ, ਲਟਕ ਲਾ ਇਕੋ,
 ਖੀਵੀ ਹੋ ਸੁਖ ਮਾਣੀ,
ਹੋਸ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਮਸਤੀ ਚੰਗੀ,
 ਰਖਦੀ ਸਦਾ ਟਿਕਾਣੇ ।

(ਹੋਸ਼—ਮਸਤੀ)

੨. ਰਾਂਝਾ ਬੈਠਾ ਤਖਤ ਹਜ਼ਾਰੇ
 ਨਾਲ ਭਾਬੀਆਂ ਅੜਦਾ,
ਕਾਸਾ ਅਜੇ ਕੱਕ ਹੈ ਚੜ੍ਹਿਆ,
 ਹੱਥ ਘੁਮਿਆਰ ਉਸ ਘੜਦਾ,
ਹੀਰ ਸੁਰਾਹੀ ਧੋਣ ਨਿਵਾਈ
 ਖਲੀ ਝਨਾਂ ਦੀ ਕੰਧੀ ;
ਸ਼ਹੂ ਦਰਯਾ ਵਗੇ,, ਨਹੀਂ ਅਟਕੇ
 ਤੁਪਕਾ ਤੁਪਕਾ ਖੜਦਾ ।

(ਤਿਆਰੀਆਂ)

੩. ਅਜੇ ਪੀ ਤੇ ਹੁਣ ਹੀ ਪੀ ਤੇ
 ਪੀਂਦਾ ਪੀਂਦਾ ਜਾਈਂ
ਪਿਰਮ-ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪਯਾਲੇ ਨਾਲੋਂ
 ਲਾਏ ਝੁਲ੍ਹ ਨ ਚਾਈਂ,
ਹਰ ਦਮ ਪੀ ਤੇ ਖੀਵੀ ਹੋ ਰਹੁ
 ਇਹ ਮਸਤੀ ਨ ਉਤਰੇ ;
ਕਲ ਨੂੰ ਖਬਰੇ ਕਾਲ ਆਇਕੇ
 ਦੇਵੇ ਖਾਕ ਰਲਾਈ ।

ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਹਾਰ ਵਿਚੋਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ਖਿਆਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ, ਸਮਝਣ ਲਈ ਬਹੁਤਾ ਯਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਦੂਜੀ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਗੁੰਝਲ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਹੁਤੀ ਔਖਿਆਈ ਅਲੰਕਾਰ ਦੇ ਅਸਪਸ਼ਟ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰ ਕਈ ਵੇਰ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਉਘੜਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਇਹੋ ਔਕੜ ਬਿਜਲੀਆਂ ਦੇ ਹਾਰ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਕਈ ਰੁਬਾਇਆ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਰੁਬਾਈ ਦੇਖੋ—

ਮੈਂ ਸੁੰਡੀ ਸਾਂ ਭੁੰਝੇ ਰੁਲਦੀ,
 ਕੀੜੀਓਂ ਵੱਧ ਨਿਕਾਰੀ ।
 ਮੈਨੂੰ ਗਿਆਤ ਫੁਰੀ ਹਾਂ ਮੈਂ ਭੀ,
 ਜੋਤ ਸੁੰਦਰਤਾ ਸਾਰੀ ।
 ਏਸ ਖੁਸ਼ੀ ਏ-ਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਈ,
 ਮੁੜੀ ਹੋਸ਼ ਕੀ ਵੱਖਾਂ ?
 ਨਿਕਲ ਪਏ ਪਰ ਮੀਨਾਕਾਰੀ,
 ਵਾਸ ਫੁਲਾਂ ਦੀ ਵਾੜੀ ।

(ਭੰਬੀਰੀ)

ਖਿਆਲ ਬੜਾ ਡੂੰਘਾ ਹੈ, 'ਚੇਤੰਨਤਾ ਦੇ ਫੁਰਨ ਨਾਲ ਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ।' ਪਰ ਅਲੰਕਾਰ ਸਾਧਾਰਨ ਸਮਝ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਹੋਰ ਦੇਖੋ:—

ਮੈਂ ਪਥਰ ਸੁਖ ਨੀਂਦੇ ਸੁਤਾ,
 ਵਿਚ ਸੁਫਨੇ ਕੁਈ ਸੁਣਾਵੇ ।
 ਬਣ ਹੀਰਾ, ਕਰ ਦੂਰ ਹਨਰਾ,
 ਤੈਨੂੰ ਚਾਨਣ ਆ ਗਲ ਲਾਵੇ ।
 ਆਪਾ, ਪੀਹ ਅੱਗ ਤਾਪ ਸਹਿ,
 ਬਣ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਨੂਰ ਮੈਂ ਪਾਇਆ ।
 ਹੁਣ ਲੰਚਾਂ ਮੈਂ ਹੀਰਾ ਬਣਨਾ,
 ਜੋ ਜਰਬ ਨਾ ਕੋਈ ਆਵੇ ।

ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਵੰਨਗੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਰਚਲਤ ਕਰ ਕੇ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਵਡਾ ਪਰਉਪਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨ ਰਹਿੰਸਵਾਦ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅਪਣੇ ਅਨਭਵੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਪੁਣ ਛਾਣ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸੱਤ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਰੁਬਾਈਆਂ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਮਜ਼ਮੂਨ ਲਿਆਂਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਯਤਨ ਸਦਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੁਬਾਈ ਦਾ ਖੇਤਰ ਅਜ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਰੰਗ ਲਈ ਦੇਖੋ ਹੇਠ ਦਿਤੀ ਵੰਨਗੀ :—

ਤੂੰ ਖੁਦ-ਮੁਖਤਾਰ ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਜਬੂਰ ਰਖਦਾ ਹੈਂ।

ਕਲੇਜੇ ਵਿਚ ਵੜੀ ਬੈਠਾ, ਅਸਾਂ ਕੂ ਦੁਰ ਰਖਦਾ ਹੈਂ।

ਅਚਲ ਖੁਦ, ਸਾਨੂੰ ਪਰ ਦੇ ਦੇ ਕੇ ਚੱਕਰ ਚੂਰ ਰਖਦਾ ਹੈਂ।

ਅਸਾਡੀ ਜੇਬ ਖਾਲੀ, ਗੰਜ ਖੁਦ ਭਰਪੂਰ ਰਖਦਾ ਹੈਂ।

ਮਨ ਹੈ ਪੰਛੀ, ਮਨ ਹੈ ਪਿੰਜਰਾ, ਮਨ ਬੰਧਕ ਹੈ, ਮਨ ਅਕਾਸ਼

ਮਨ ਢਾਹੇ ਤਾਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਨਾਸ਼ਵੰਤ ਤਾਈਂ ਅਥਿਨਾਸ਼

ਮਨ ਨੂੰ ਮਸਤਾ ਬੰਨ੍ਹ ਬਹਾਇਆ ਦਾਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਖੁੰਜੇ ਵਿਚ

“ਮਨ ਜੀਤੇ ਜੱਗ ਜੀਤੇ” ਗਉਂ ਕੇ ਬਾਬ ਕੀਤਾ ਪਰਦਾ ਫਾਸ਼

ਲਾ ਕੇ ਬੇ-ਪਰਵਾਹੀ ਵਾਲੇ ਸੌ ਸੌ ਘਾਉ ਭੁਲਾ ਬਠੀ

ਨਾਜ਼ ਪਰਸਤੀ ਕਰ ਕਰ ਤਾਲਿਬ ਸਾਦਿਕ ਤਾਈਂ ਵੰਝਾ ਬੈਠੀ

ਗਿਲਾ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਮਰਦਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ, ਸੌ ਉਹ ਚੁਪ ਰਹੇ

ਮਸਤਾਂ ਦੀ ਬੇ ਕਦਰੀ ਕਰ ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਕਦਰ ਗੰਵਾ ਬੈਠੀ।

ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤਰਿਕ ਦੀ ਰੁਬਾਈਆਂ ਕਲਾ ਪਖ ਤੋਂ ਕੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਵੀਨਤਾ ਤੋਂ ਕੀ, ਆਦੁਤੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਿਖਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ

ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਿੱਗਰ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ‘ਚੰਦਨ ਵਾੜੀ’ ਵਿਚ ਪੰਜਾਹ ਦੇ

ਕਰੀਬ ਤੇ ‘ਕੇਸਰ ਕਿਆਰੀ’ ਵਿਚ ਪੰਦਰਾਂ ਸੌਲ੍ਹਾ ਦੋਹੜਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ

ਆਈਆਂ ਹਨ। ਚੰਦਨ ਵਾੜੀ ਦੀਆਂ ਰੁਬਾਈਆਂ ਵਿਚ ਵੰਨਗੀ ਬਹੁਤ ਹੈ।

ਦੇਖੋ:—

ਖੌਤਾ ਰੂੜੀ ਤੋਂ ਪੇਟ ਆਪਣਾ ਭਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ,
ਕੁਤਾ ਬੈਠਣ ਨੂੰ ਜਗਹ ਸਾਫ ਤਾਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ,
ਜਗ ਨੂੰ ਅਪਸਵਾਰਥੀ ਦਾ ਕੀ ਸੁਖ ਚਾਤਰਿਕ ?
ਆਦਮੀ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਦੂਜੇ ਦੀ ਖਬਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

(ਠੀਤੀ ਬਚਨ)

ਤੂੰ ਪਿਆਰਾ, ਤੂੰ ਸੁਹਲ, ਸਜੀਲਾ, ਤੂੰ ਸੀਤਲ ਤੂੰ ਮਿੱਠਾ,
ਸੁੰਦਰ, ਸੁਬਰ, ਸਰੂਰੀ ਸੁਖਮ, ਤੇਰੇ ਜਿਹਾ ਨਾ ਡਿੱਠਾ,
ਰੰਗਤ, ਮਹਿਕ, ਖਿੜਓ ਤੇਰੇ ਦਾ ਚਰਚਾ ਹੋਇ ਚੁਫੇਰ,
ਰਾਗ ਤਰਾਨੇ ਤਰਬਾਂ ਵਾਚਣ, ਚਸਕ ਤੇਰੀ ਦਾ ਚਿੱਠਾ।

(ਪਰੋਮ ਟਸ)

ਕਿੰਕਰ ਦੀ ਚੁੜੇਲ ਚੜ੍ਹ ਸਿਰ ਤੇ, ਬੰਦਿਓ ਜਿੰਨ ਬਣਾਵੇ,
ਇਜ਼ਤ, ਅਕਲ, ਸਿਹਤ ਤੇ ਵੇਲਤ ਚਾਰੇ ਬੰਨ ਲਾਵੇ।
ਐਸਾ ਅੰਨ੍ਹਾ ਜਫਾ ਮਾਰੇ, ਮੜ੍ਹੀਆਂ ਤੀਕ ਟਾ ਛੱਡੇ,
ਫਿਰ ਭੀ ਸੁਕਰ ਕਰੋ ਜੋ ਮੁੜ ਕੇ ਪਿਛਲੀਆਂ ਕੋਲ ਨਾ ਆਵੇ।

(ਸ਼ਰਾਬ)

ਮੁਲਾਂ ਮਿਸਰ ਨਿਖੇੜੀ ਰਖਦੇ

ਲਾ ਲਾ ਰੁੱਝੀਆਂ ਅੱਗਾਂ,

ਲੈਕਚਰ ਕਰਦਿਆਂ ਜਾਣ ਨਾ ਡਿਠੇ

(ਜਦ) ਮੂੰਹੋਂ ਉਗਾਲਣ ਝੱਗਾਂ

ਲੈ ਚੰਦਾ ਜਦ ਠੇਕੇ ਅਪੜੇ,

(ਤਦ) ਸੂਰਤ ਬਦਲੀ ਠੱਗਾਂ

ਇਕੋ ਬੋਤਲ, ਇਕੋ ਠੁਠੀ

(ਅਤੇ) ਵਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪੱਗਾਂ।

ਸੂਫੀ ਖਾਨੇ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾ ਰਾਜਸੀ ਜਾਂ ਆਰਥਕ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ :—

ਰੱਬਾ ਤੂੰ ਵੀ ਚੰਗਾ ਰੱਬ ਹੈਂ,

ਭੇਦ ਨਾ ਕੁਝ ਸਮਝਾਇਆ।

ਵੋਟੀ ਰਿਸ਼ਕ ਪਚਾਨਵਿਆਂ ਦਾ,
 ਪੰਜਾਂ ਦੇ ਵੱਸ ਪਾਇਆ ।
 ਸਾਰਾ ਧਨ ਸਰਮਾਇਦਾਰਾਂ,
 ਲਫਸੀ ਤੋਂ ਖੋਹ ਲੀਤਾ ।
 ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਸਾਰੀ ਜਨਤਾ ਦੀ,
 ਰੋੜੀ ਦਾ ਫਿਕਰ ਭੁਲਾਇਆ ।

(ਚਉਬਰਗੇ)

ਪ੍ਰੋ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਮਾਹਿਰ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਖਤਰ ਵਿਚ ਪੇਰ ਰਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ
 ਰੁਬਾਈ ਬਹੁਤ ਪਰਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ । ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਇਕ ਹੋਰ
 ਪੁੱਠ ਚਾੜੀ । ਆਪਣੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਰੁਮਾਂਚਿਕ ਨਜ਼ਮਾਂ ਦੇ ਮੁਢ ਵਿਚ ਉਹ ਇੱਕ
 ਚਟ-ਪਟੀ ਰੁਬਾਈ ਲਿਖਦਾ । ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਸੋਨ ਉਤ ਸੁਹਾਗੇ
 ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੰਦੀ । ਉਸ ਦੀ ਰੀਸ ਵਿਚ ਅੱਜ ਸਭ ਕਵੀ ਜਦ ਸਟੇਜ ਤੇ ਆਉਂਦੇ
 ਹਨ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਰੁਬਾਈ ਸੁਣਾ ਕੇ ਗਰਮਾਉਂਦੇ
 ਹਨ, ਫਿਰ ਕਵਿਤਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੁਬਾਈਆਂ ਲਿਖਣ ਤੇ ਪੜ੍ਹਨ
 ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਰੁਬਾਈਆਂ ਦੇਖੋ ।

ਰੱਬ ਇਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਬੁਝਾਰਤ,
 ਰੱਬ ਇਕ ਗੋਰਖਧੰਦਾ ।
 ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਗਿਆਂ ਪਚ ਏਸ ਦੇ,
 ਕਾਫਰ ਹੋ ਜਾਏ ਬੰਦਾ ।
 ਕਾਫਰ ਹੋਣੋ ਡਰ ਕੇ ਜੀਵੇਂ,
 ਖੋਜੋਂ ਮੂਲ ਨਾ ਖੁੰਝੀ,
 ਲਾਈ ਲਗ ਮੋਮਨ ਦ ਕੋਲੋਂ,
 ਖੋਜੀ ਕਾਫਰ ਚੰਗਾ ।

(੨੩)

ਆਪਣੀ ਛਾਤ ਵਿਖਾਲਣ ਬਦਲੇ
 ਰੱਬ ਨੇ ਦੁਸਨ ਬਣਾਇਆ ।

ਵੇਖ ਹੁਸਨ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਜਲਵੇ,
 ਚੋਰ ਇਸ਼ਕ ਨੇ ਪਾਇਆ ।
 ਫੁਰਿਆ ਜਦੋਂ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਜਾਦੂ,
 ਦਿੱਲ ਵਿੱਚ ਕੁੱਦੀ ਮਸਤੀ ।
 ਇਹ ਮਸਤੀ ਜਦ ਬੋਲ ਉੱਠੀ
 ਤਾਂ ਹੜ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਇਆ ।

(ਕਵਿਤਾ)

ਵੇਖਣ ਵਿੱਚ ਮੁਲਾਇਮ ਪਿੰਡਾ ਨਾਰ ਦਾ ।
 ਜ਼ੀਕਣ ਹੋਵੇ ਫੂਲਾ, ਫੁੱਲ ਅਨਾਰ ਦਾ ।
 ਲਾ ਬਹਿੰਦੀ ਜਿਸ ਵੇਲੇ, ਕਿਧਰੇ ਅਖੀਆਂ,
 ਪੱਥਰ ਵਾਂਗੂੰ ਮੌੜੇ ਮੂੰਹ ਤਲਵਾਰ ਦਾ ।

(ਅਨਾਰ ਕਲੀ)

ਆਵਾਰਾ ਜੀ ਦੀ ਵੀ ਇੱਕ ਰੁਖਾਈ ਦੇਖੋ :—

ਦੇਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਉੱਤੇ ਖੁਸ਼,
 ਪੀਂਦਿਆਂ ਬੇਗਾਨੇ ਨੂੰ ।
 ਦਿਲ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ
 ਕਿ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿਆਂ ਮੈਂ ਖਾਨੇ ਨੂੰ ,
 ਪਰ ਜਦੋਂ ਧੋਣ ਸੁਰਾਹੀ ਦੀ ਨਿਵੀਂ ਸਾਡ ਵੱਲ
 ਹੱਠੀਆਂ ਤੋੜ ਕੇ ਰਖ ਦਿੱਤਾ ਪੈਮਾਨੇ ਨੂੰ ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਰੁਖਾਈ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਨਤੀ ਪਰਸੰਸਾ ਯੋਗ ਹੈ ਤੇ
 ਇਸ ਦਾ ਭਵਿਖਤ ਹੋਸ਼ਨ ਹੈ ।

੮

ਤਸੱਵੁਫ ਜਾਂ ਸੂਫੀ ਸਿਧਾਂਤ

ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਤਸੱਵੁਫ ਜਾਂ ਸੂਫੀ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ । ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਸਾਡੇ ਲਈ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਦੀ ਅਮਲੀ ਸ਼ਕਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਲਈ ਗੋਪੀਆਂ ਦੀ ਲੁਛਣਾ ਵਿਚ ਦਿਸ ਆਉਂਦੀ ਹੈ:-

‘ਤੜਪ-ਗੋਪੀਆਂ’ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਗਰ ਜੋ
ਲੋਕੀਂ ਪਏ ਸੁਣਾਵਨ,
ਲੁਛਣ-ਸਯੀ ਪੁੰਨੂੰ ਪਿੱਛੇ
ਜੋ ਥਲ ਤੜਫ ਦਿਖਾਵਨ,
ਰਾਂਝੇ ਮਗਰ ਹੀਰ ਦੀ ਘਾਬਰ,
ਮਜਨੂੰ ਦਾ ਸੁੱਕ ਜਾਣਾ,
ਏ ਨਹੀਂ ‘ਮੋਹ-ਨਜ਼ਾਰੇ’ ਦਿਸਦੇ,
ਏ ਕੁਈ ਰਮਜ਼ ਛਿਪਾਵਨ ।

ਪਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਤਾਂ ਅਵਤਾਰ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਚਾਹ ਤੋ ਸਿੱਕ ਪਿੱਛੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਸੀ । ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤੀਬਰਤਾ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰ ਸਕਨਾ ਤੇ ਪਰਵਾਨ ਚੜਨਾ, ਇਹ ਸੂਫੀ ਪਰਭਾਵ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ । ਇਸ ਨੇ ਨਿਰਸੰਦੇਹ

ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਰੰਗੀਨਗੀ ਲੈ ਆਂਦੀ ।

ਤਸੱਵਫ ਕੀ ਹੈ ? ਅਣਦਰਿਸ਼ਟ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦਾ ਇਕ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਢੰਗ ਅਣਦਰਿਸ਼ਟ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਲਭੇ ਹੋਏ ਪਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਦੋ ਸ਼ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਸਕਦੇ ਹਾਂ :—

ਇਕ ਉਹ ਲੋਕ ਹਨ ਜੋ ਨਿਆਇ ਤੇ ਬਿਬੇਕ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਟੁਰਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਾਹਰਲੇ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੇ ਹਨ । ਇਹ ਜੋ ਕੁਝ ਲੱਭਦੇ ਹਨ, ਦਲੀਲ ਅਤੇ ਕਿਆਸ (ਅਨੁਮਾਨ) ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਸਾਧਾਰਣ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਲਸਫੀ (Philosophers) ਆਖਾਂਗੇ ।

ਦੂਜੀ ਟੋਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰਲੇ ਇੰਦਰਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਇਕ ਅੰਤਰੀਵ ਅੱਖ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਰਖਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਅੱਖ ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨ ਦੁਆਰਾ ਖੁਲ੍ਹਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਅਣਦਿਸ਼ਟ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਸਭ ਭੇਦ ਸੁਤੇ-ਸਿੱਧ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਨੂੰ ਸੂਫੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮੁਸ਼ਾਇਦਾ ਆਖਦੇ ਹਨ । ਇਹੋ ਹੀ ਸਾਧਾਰਣ ਬੋਲੀ ਦਾ 'ਕਪਾਟ ਖੁਲਣਾ' ਹੈ ।

ਅਣਦਿਸ਼ਟ ਦੇ ਖੋਜੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਉਲਟ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਫਲਸਫੀਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇ ਆਏ ਹਾਂ, ਇਸ ਦੂਜੇ ਰਾਹ ਦੇ ਪਾਠੀਆਂ ਨੂੰ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਜਾਂ (Mystics) ਆਖਦੇ ਹਨ ।

ਇੱਥੇ ਸ਼ਬਦ 'ਰਹੱਸ' ਉੱਤੇ ਬੜੀ ਜਿਹੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗੀ । 'ਰਹੱਸ' ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ 'ਭੇਦ' (Secret) ਜਾਂ 'ਰਾਜ਼' । ਅਸੀਂ ਦੇਖ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਖੋਜ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਰਖਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਦੂਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਪੰਧ ਹੀ ਉਥੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਪਹਿਲਿਆਂ ਦਾ ਖਤਮ । ਬੁੱਧੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਹੱਸ-ਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਆਜਿਜ਼ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਉੱਥੇ ਦਲੀਲ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਸੋਚ ਦੇ ਖੰਭ ਝੜਦੇ ਹਨ । ਸੋ, ਬੁੱਧੀ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਹੱਸ ਵਾਦੀਆਂ

ਦਾਵਿਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰਹੱਸ ਹੈ ਕੋਈ ਭੇਦ ਹੈ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਆਪਣਾ ਪਿਛਾ ਛੁਡਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਦੂਜ ਪਾਸੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦੇ ਪਾਂਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਖੇਸ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਦਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਪਰੇ ਕਿਸੇ ਅਣਦਰਿਸ਼ਟ ਜਗਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪਰਕਾਸ਼ਣ ਲਈ ਉਹ ਇਸ ਦਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹੀ ਚਿੰਨ੍ਹ(Symbols) ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੂਖਮ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਮਰਥ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਾਰ ਕੇ, ਉਹ ਵੀ 'ਗੁੰਗੇ ਦੀ ਮਿਠਿਆਈ' ਕਹਿ ਕੇ ਚੁਪ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੰਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਮੁਹਰ ਲਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਹੱਸਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵੀ ਭੇਦ ਨਾਲੋਂ ਘਟ ਨਹੀਂ। ਰੱਬ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਭਾਲਦੇ ਹਨ, ਆਪ ਇਕ ਰਹੱਸ ਹੈ। 'ਅਨਹਦ ਨਾਦ' 'ਧੁਨਿ' 'ਸ਼ਬਦ' ਜਾਂ 'ਅਜਪਾ ਜਾਪ' ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਖਿਆਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਹ ਲਗੇ ਆਪ ਬੁੱਧੀ ਲਈ ਅੜਾਉਣੀਆਂ ਹਨ, ਡੂੰਘੇ ਰਾਜ ਹਨ ਜੋ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੇ। ਸੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰ ਕੇ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਹੱਸਵਾਦੀ (Mystics) ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਰਹੱਸਵਾਦ (Mysticism) ਦਾ ਨਾਂ ਦੇਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ।

ਇਥੇ ਇਕ ਹੋਰ ਭਲੇਖਾ ਕਢ ਲੈਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਹੁਣੇ ਅਦਰਿਸ਼ਟ ਦੇ ਖੋਜੀਆਂ ਦੀ ਜੋ ਵੰਡ ਦੋ ਸ਼ਰਣੀਆਂ ਅਥਵਾ ਫਲਸਫੀਆਂ ਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀਆਂ ਵਿਚ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ, ਇਹ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਮਝਣ ਲਈ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕੋਈ ਪਕੀ ਲਕੀਰ ਇਹ ਦਸਣ ਲਈ ਕਿ ਕਿਹੜਾ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਫਲਸਫੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿਹੜਾ ਰਹੱਸਵਾਦੀ, ਨਹੀਂ ਖਿਚ ਸਕਦੇ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਰੰਗ ਸਭ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀਆਂ ਵਿਚ ਰਲੇ ਮਿਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਜਿਹੋ ਜਿਹੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀਆਂ (Mystics) ਦਾ ਵਰਣਨ ਅਸੀਂ ਉੱਤੇ ਸ਼ਰਣੀ ਨੰਬਰ ੨ ਵਿਚ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ, ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਇਕ ਟੋਲਾ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ

ਹੈ । ਇਹ ਰੱਬ ਦਾ ਗਿਆਨ ਰੂਹਾਨੀ ਮਸਤੀ, ਸਿੱਧੇ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਰਬੀ ਜੋਤ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹਨ । ਇਹ ਸਿਸਟਮ ਮਧ ਟਾਭ ਵਿਚ ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਵਿਗਸਿਆ ਤੇ ਪਰਫੁਲਤ ਹੋਇਆ ।

ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਰੰਭ ਮੰਝੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਮਤਭੇਦ ਹੈ । ਕਈ ਸ਼ਬਦ 'ਸੂਫ' ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਕੇ, ਇਸ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਸ਼ਬਦ 'ਸੂਫੀ' ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦ 'ਸੂਫ' ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ: ਉੱਨ ਜਾਂ (Wool) 'ਤਸਵੁਫ' ਇਸ ਦਾ ਮਸਦਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹੋਏ, ਉੱਨੀ ਕਪੜਾ ਪਾਉਣਾ । ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉੱਨ ਦੇ ਕਪੜੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ਾਦਗੀ ਅਤੇ ਪਰਹੇਜ਼ਗਾਰੀ ਦਾ ਇਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਰਹੇ ਹਨ । ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਖਲੀਫਾ ਹਜ਼ਰਤ ਉਮਰ ਉੱਨ ਦਾ ਚੋਗਾ ਪਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ । ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਕਈ ਦੂਜੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਵੀ ਇਹੋ ਪਹਿਰਾਵਾ ਰਖਦੇ ਸਨ । ਪਿਛੋਂ ਜਦੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ, ਇਰਾਕ, ਅਰਬ ਤੇ ਈਰਾਨ ਫਤਿਹ ਕਰਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਠਾਠ ਬਾਠ ਦਾ ਜੀਵਨ ਆਰੰਭਿਆ ਤਾਂ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੈਰੋਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਸਨ ਜੋ ਇਸ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਨਿਤ ਵਧਦੀ ਭੜਕ ਸ਼ਾਨ ਅਤੇ ਅਯਾਸ਼ੀ ਵਿਰੁਧ ਪਟੋਟੈਸਟ ਵਜੋਂ ਉਹ ਸ਼ਾਦਾ ਬਾਣਾ ਤੇ ਪਰਹੇਜ਼ਗਾਰੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜਾਰੀ ਰਖਿਆ ਜਿਹੜਾ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਚਲਾਇਆ ਸੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੂਫੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ । ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਵਾਬਿਆਂ ਨੂੰ (ਪਸ਼ੀਮੀਨਾਪੋਸ਼) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਇਹ ਚੀਜ਼ ਸੂਫੀ ਤੇ ਉੱਨ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਪਰੋੜਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ 'ਸੂਫੀ' ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸਭ ਨਿਰੁਕਤੀਆਂ । (Etymologies) ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਿਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਦੇ ਸੂਫਿਆਂ ਨੇ ਜਿਸ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਉਹ ਪਿਛੋਂ ਵਿਗਸਤ ਹੋਏ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲੋਂ ਇਕ ਬਹੁਤ ਅਡਰੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ । ਇਹ ਲੋਕ ਸ਼ਰਾ (ਧਰਮ—ਮਰਯਾਦਾ) ਦੇ ਪਾਬੰਦ, ਪੱਕੇ ਨੁਮਾਜ਼ੀ, ਜ਼ਕਾਤ, ਰੋਜ਼ਾ, ਹਜ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਤੇ ਅਲ੍ਹਾ ਅਲ੍ਹਾ ਕਰ ਕੇ ਚੁਪ ਚਾਪ ਪਰਹੇਜ਼ਗਾਰੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਸਮਤੀ, ਬੇਖੁਦੀ, ਖੁਲ੍ਹ.

ਪਰੋਮ ਵਿਚ ਤੜਪ, ਸਮਾਜ (ਸੰਗੀਤ) ਲਈ ਸ਼ੌਕ ਇਸ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਜੋ ਬਾਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਖਾਸਾ ਹੈ ।

ਸੂਫੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸਪਸ਼ਟ ਪੜਾਅ ਆਉਂਦੇ ਹਨ । ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ ਦਾ ਤਸੱਵੁਫ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦਸਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ ਸ਼ਰੀਅਤ ਅਥਵਾ ਇਸਲਾਮੀ ਮਸ਼ੂਬੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਸੀ । ਸਾਦਗੀ ਅਤੇ ਪਾਰਸਾਈ ਇਸ ਬੰਮ ਸਨ ।

ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਤਸੱਵੁਫ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਇਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਸਟੇਜ ਵਿਚ ਸ਼ਨੂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਰੰਗ ਦੇ ਕੇ ਨਿਖਾਰਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਬੁਧੀਵਾਨਾਂ (Rationalists) ਦੀ ਤਰਿਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣ ਸਕੇ ।

ਤੀਜੇ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਅਪੜ ਕੇ ਸੂਫੀਇਜ਼ਮ ਆਪਣਾ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਤਸੱਵੁਫ ਵਿਚ ਫਲਸਫੇ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦਖਲ ਨਹੀਂ । ਰੱਬ ਨੂੰ ਸਿਧਾ ਹੀ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਲਖਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਮਾਰਫਤ ਦਾ ਪੰਧ ਹੈ, ਰੱਬ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦਾ, ਗਿਆਨ ਦਾ ਨਹੀਂ । ਬੁਧੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਗਰਹਿਣ ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ । ਸੂਫੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸ਼ਰੀਅਤ ਨੂੰ ਛੱਡ ਤਰੀਕਤ, ਤੇ ਮਾਰਫਤ ਦਾ ਰਸਤਾ ਫੜਨਾ ਇਸੇ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ।

ਤਸੱਵੁਫ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪ ਤਕ ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਖੋ ਵਖ ਮਤ ਹਨ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦਾਵੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਫੀ ਸਿਧਾਂਤ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਬਾਤਨੀ ਤਾਲੀਮ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ । ਪਰ ਪਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਦਾਵੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਤਸੱਵੁਫ ਆਪਣੇ ਅਖੀਰਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਈਰਾਨੀ 'ਨਮ' ਤੇ ਪਏ ਇਸਲਾਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ ।

ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਜਦ ਅਰਬ ਵਾਲਿਆਂ ਈਰਾਨ ਨੂੰ ਫਤਿਹ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਈਰਾਨੀ ਧੜਾ ਧੜ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਮਜ਼ਹਬ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਰਬ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਅਪਣਾਏ ।

ਨਵੇਂ ਮਜ਼ਬ ਦੀ ਖੁਸ਼ਕ ਪਾਰਸਾ ਵਿੰਦਗੀ ਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਰੱਬ ਦੀ ਧਾਰਨਾ (Conception) ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਅਡਰਾ, ਕਿਸੇ ਸਤਵੇਂ ਅਸਮਾਨ ਤੇ ਬੈਠਾ ਉਸ ਦੇ ਤਰਲੇ ਮਿੰਨਤਾਂ ਤੇ ਹਾੜਿਆਂ ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੰਗੀਨ ਜੀਵਨ ਦੇ ਢੂੰਡਾਉਂ ਮਨ ਨੂੰ ਤਰਿਪਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਵਿਆਦਾ ਰਸਦਾਇਕ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਭਾਲਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਡਾਂ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਰਚੇ ਹੋਏ (New Platonic) ਤੇ ਵੇਦਾਂਤੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਬਗਾਵਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਦਰੋਹ ਤੋਂ ਜ ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਕਲਿਆ, ਉਹੋ ਹੀ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ 'ਤਸੱਵਫ' ਅਥਵਾ 'ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਹੱਸਵਾਦ' ਹੈ।

ਇਹ ਉਹ ਸਮੇਂ ਸਨ ਜਦੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕਟੜ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮਜ਼ਬੀ ਹਕੂਮਤ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਦੇ ਮੁਫੀਆਂ ਨੇ ਜਦੋਂ ਵੀ ਜ਼ਰਾ ਖੁਲ੍ਹ ਲਈ ਝਟ ਟੁਫਰ ਦਾ ਫਤਵਾ ਲਾ ਸੂਲੀ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿਤਾ। 'ਰਾਬਿਆ', 'ਮਨਸੂਰ' ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਇਸ ਕਹਿਰ ਦਾ ਸਿਕਾਰ ਹੋਏ।

ਸਿਆਣੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਚਾਅ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਤਲਬ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਲੜ ਫੜਿਆ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕਲਮੇ 'ਲਾ ਇਲਾ ਇਲਲਿਲਾ' ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ— ਅਲ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਸਿਵਾਇ (ਇਕ) ਅਲ੍ਹਾ ਦੇ'। ਇਸ ਨੂੰ (twist) ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲਿਆ ਕਿ—ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਸਿਵਾਇ ਅਲ੍ਹਾ ਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਣਨੀ (ਗੁਪਤ) ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਦਾਵੇ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ 'ਹਮਾ—ਓਸਤ' ਦੇ ਅਕੀਦੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਅਰਬ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਰੱਬ ਕੁਦਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਤੇ ਉਚਾ (Transcendental) ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਰਿਹਾ ਸਗੋਂ ਜੋ ਕੁਝ ਦਿਸਦਾ ਹੈ, ਸਭ ਰਬ ਸਰੂਪ ਹੀ ਬਣ ਗਿਆ।

ਰਬ ਦਾ ਬਾਕੀ ਸਰੂਪ ਖੰਨੁਣ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਔਖਿਆਈ ਨਾ ਹੋਈ। ਉਹ ਹੱਕ (ਸਤਿਆ..The true) 'ਹੁਸਨ ਮੁਤਲਿਕ'(ਸੁੰਦਰ Absolute beauty) ਤੇ 'ਖੈਰੇ ਇ ਮਹਿਬ' (ਸ਼ਿਵੰ—Pure Good) ਹੈ। 'ਹੁਸਨ ਇ ਮੁਤਲਿਕ' ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਹੋ ਹੀ ਸ਼ਾਹਦ—ਇ ਹਕੀਕੀ (The Real

Beloved) ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਾਹਦ-ਇ ਹਕੀਕੀ ਆਪਣਾ ਜਲਵਾ ਇਸ ਦਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਉਸੇ ਦੇ ਹੁਸਨ ਦਾ ਇਕ ਅਕਸ (ਪਰਤੀਬਿੰਬ ਹੈ)। ਸੂਫੀ ਦਾ ਕੰਮ ਅਕਸ ਨੂੰ ਚੰਬੜਨਾ ਨਹੀਂ, ਅਕਸ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਹਕ (ਅਸਲੀਅਤ) ਤਕ ਅਪੜਨਾ ਹੈ। ਅਪੜਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਵਿਚ ਫਨ੍ਹਾ ਹੋ ਕੇ ਹਯਾਤਿ—ਇ ਅਬਦੀ (ਅਮਰ ਜੀਵਨ) ਪਾਉਣਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਦਾ ਨਾਂ ਮੁਕਤੀ ਜਾਂ ਨਿਰਬਾਣ ਹੈ।

ਹੁਣ ਸਵਾਲ ਉਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇ? ਨਮਾਜ਼, ਹੱਜ, ਰੋਜ਼ਾ, ਕਰੜੇ ਰਾਹ ਹਨ, ਰੁਖੇ ਤੇ ਰਸ—ਹੀਨ। ਸੂਫੀ ਦਾ ਰਾਹ 'ਇਸ਼ਕ' ਦਾ ਹੈ। ਹੁਸਨ ਦਾ ਤਕਾਢਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਅਲ੍ਹਾ ਤਆਲਾ ਨੇ ਆਪ ਇਕ ਆਇਤ ਵਿਚ ਫੁਰਮਾਇਆ ਹੈ—'ਮੈਂ ਇਕ ਛੁਪਿਆ ਖਜ਼ਾਨਾ ਸਾਂ, ਮੈਂ ਚਾਹਿਆ ਮੈਂ ਜਾਣਿਆਂ ਜਾਵਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਦੁਨੀਆਂ ਰਚ ਦਿਤੀ। ਸੂਫੀ ਇਸ ਆਇਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਜਾਣਿਆਂ ਜਾਵਾਂ' ਦ ਅਰਥ 'ਇਸ਼ਕ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ' ਲਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਉਸ 'ਸੁੰਦਰ' ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਦਾ ਰਾਹ ਹੈ 'ਪਰੋਮ' (ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ)। ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਸ਼ਕਿ-ਇ-ਮਜ਼ਾਜੀ (ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਰੋਮ) ਦੀ ਵੀ ਮਦਦ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਰੋਮ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਇਕ ਪੇੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਹੈ ਉਹ ਸਿਧਾਂਤ ਜਿਸ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੇ ਨਿਸ਼ਾਨਚੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸਾਡੀ ਹੁਣ ਦੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਤੌਰ ਤੇ ਫੇਰ ਦੁਹਰਾ ਦੇਣਾ ਅਨੁਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਗਲਾਂ ਇਹ ਹਨ:—

੧. ਰੱਬ ਨਾ ਸਿਰਫ ਇਕ ਹੈ ਸਗੋਂ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਸਭ ਰੱਬ ਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੂੰ 'ਹਮਾਓਸਤ' ਦਾ ਮਸਲਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥੀ ਨਾਂ ਵਹਿਦਤ-ਉਲ ਵਜੂਦ ਹੈ।
੨. ਰੱਬ ਸਿਰਫ ਹੱਕ (ਸਤਿਆਂ) ਤੇ ਬੇਰਿ ਮਹਿਜ਼ (ਸ਼ਿਵੰ) ਹੀ ਨਹੀਂ, 'ਦਰਤਾ' (ਹੁਸਨ) ਦਾ ਮੁਜਸਮਾ ਵੀ ਹੈ। ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਗੁਣ ਨਾਲ

- ਸੂਫੀ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਵਾਸਤਾ ਹੈ ।
੩. ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਹੁਸਨ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਅਜਲੀ ਹੁਸਨ ਦਾ ਪਰਤਾਉ ਹੈ ।
 ੪. ਇਸ ਪਰਤਾਉ ਨੂੰ ਪਕੜ, ਜੀਵ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਅਸਲੇ (Reality) ਤਕ ਅਪੜਨਾ ਹੈ ।
 ੫. ਅਸਲੇ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਤਰੀਕਾ 'ਇਸ਼ਕ' ਹੈ । ਰਬ ਦੀ ਅਨੁਪਮ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਪਿਆਰ 'ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ' ਹੈ ।
 ੬. ਇਸ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਲਈ 'ਇਸ਼ਕ-ਮਜ਼ਾਜੀ' ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਰਬ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਸਹਿਲ ਰਸਤਾ ਹੈ ।
 ੭. ਇਹ ਇਸ਼ਕ ਮਜ਼ਾਜੀ ਕਿਸੇ ਜੀਵ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਮੁਰਸ਼ਦ ਨਾਲ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।
 ੮. ਜਦ ਪਰੀਤਮ ਅਤੇ ਪਿਰਯ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਫਨ੍ਹਾ (Annihilation) ਵਾਲੀ ਸਟੇਜ ਦੇ ਲਾਗੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਉਥੋਂ ਰਬ ਤਕ ਅਪੜਨ ਲਈ ਇਕੋ ਹੀ ਛਾਲ ਦੀ ਲੋੜ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।
 ੯. ਉਸ ਅਨੁਪਮ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਮਨ ਅੰਦਰ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਦਿਲ ਇਕ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਹੈ ।
 ੧੦. ਇਸ ਦਿਲ-ਰੂਪੀ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਨੂੰ ਪਾਕ ਅਤੇ ਸਾਫ ਰਖਣ ਲਈ ਤੋਬਾ, ਸਬਰ, ਸ਼ੁਕਰ, ਰਬਾ, ਖੌਫ, ਫਕਰ ਅਤੇ ਜ਼ਹਦ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ।
 ੧੧. ਇਸ ਸਾਰ ਅਮਲ ਨੂੰ 'ਤਰੀਕਤ' ਜਾਂ 'ਸੂਫੀ-ਪੰਥ' ਸਦਦੇ ਹਨ ।
 ੧੨. ਤਰੀਕਤ ਤੇ ਚਲਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਮਦਦ ਦਰਕਾਰ ਹੈ । ਉਸ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਪੰਥ ਸੁਖਾਲੇ ਕਟਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।
 ੧੩. ਸੂਫੀ ਦੀ ਇੰਤਹਾਈ ਮਨਜ਼ਲ 'ਖੁਦੀ' ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਰਬ ਵਿਚ ਲੀਨ.

ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਮਸਤੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਹੈ। ਇਸੇ ਦਾ ਨਾਂ ਮਾਰਫਤ
ਹੈ, ਇਹੋ ਹੀ ਨਿਰਵਾਣ ਜਾਂ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ
ਇਸੇ ਨੂੰ ਫਨ੍ਹਾ ਤੇ ਬਕਾ ਆਖਦੇ ਹਨ।

੧੪. ਸਮਾਅ ਇਸ ਮਸਤੀ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਸਾਧਨ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ (ਵਿਵਰਜਤ
ਨਹੀਂ)।

ਇਸ ਸਾਰੀ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ
ਤਸੱਵੁਫ ਇੰਨੀ ਫਿਲਾਸਫੀ (ਗਿਆਨ) ਨਹੀਂ ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਰਬ ਨੂੰ ਪੱਖਣ ਦਾ
ਇਕ ਸਿਸਟਮ। ਸੂਫੀ ਇਸੇ ਖਿਆਲ ਨੂੰ 'ਇਲਮ ਅਤੇ ਮਾਰਫਤ ਦੀ ਲੜਾਈ
ਸ਼ਰੀਅਤ ਅਤੇ ਤਰੀਕਤ ਦਾ 'ਝੇੜਾ' ਕਹਿ ਕੇ ਪਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਲੰਮੀ ਮੁਢਲੀ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ
“ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ” ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹਾਂ।

੯

ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਇਸਲਾਮੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਕਾਇਮੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਦਿਸ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਮੁਢਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਮਲਾਵਰ ਇੰਨੇ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੇ ਸ਼ੌਦਾਈ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਿੰਨੇ ਇਸਲਾਮ ਫੈਲਾਉਣ ਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਤਨਾਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਾਰਵਾਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਕਈ ਗੱਦੀਆਂ ਕਾਇਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸ਼ਖ ਫਰੀਦ ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ ਵੀ (੧੧੭੩-੧੨੬੫) ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੂਫੀ ਸ਼ਾਇਰ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਬੋਲੀ ਤੇ ਰੂਪ ਦੇ ਪਖ ਤੋਂ ਇੰਨੀ ਠੁਕ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਪਛੋਕੜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਨੂੰ ਇਕ ਲੰਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਿਸ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਰਚੀ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਉਹ ਸਾਡੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਅਪੜੀ।

ਸੂਫੀਆਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਰਬ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋਣਾ ਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਖਿਆਲ ਹੈ। ਜੀਵ, ਹੋਦਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਬ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਵਖਰੀ ਹਸਤੀ (ਰੂਪ) ਵਿਚ ਆਇਆ, ਰਬ ਨਾਲੋਂ ਵਿਛੋੜਾ ਪੈ ਗਿਆ। 'ਹਸਤੀ' ਨਹੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਰਬ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਹੈ ਸੂਫੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਟ੍ਰੇਜਿਡੀ।

(ਦੁਖਾਂਤ) । ਗ਼ਾਲਿਬ ਨੇ ਇਸੇ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ:—

ਨਾ ਥਾ ਕੁਛ ਤੇ ਖੁਦਾ ਥਾ, ਕੁਛ ਨਾ ਹੋਤਾ ਤੇ ਖੁਦਾ ਹੋਤਾ ।
ਡਬੋਯਾ ਮੁੜ ਕੇ ਹੋਨੇ ਨੇ, ਨਾ ਮੈਂ ਹੋਤਾ ਤੇ ਕਿਆ ਹੋਤਾ ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:—

ਫਰੀਦਾ ਜਿ ਦਿਹਿ ਨਾਲਾ ਕਪਿਆ ਜੇ ਗਲੁ ਕਪਹਿ ਚੁਖ ।
ਪਵਨਿ ਨਾ ਇਤੀ ਮਾਮਲੇ ਸਹਾਂ ਨਾ ਇਤੀ ਦੁਖ ।

ਸੋ ਵਿਛੋੜਾ ਸੂਫੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ (Tragedy) ਹੈ, ਪਰ ਦਾਰੂ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਚ ਹੈ । ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ:

‘ਹਉਮੈ ਦੀਰਘ ਰੋਗੁ ਹੈ ਦਾਰੂ ਭੀ ਇਸ ਮਾਹਿ ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:—

ਬਿਰਹਾ ਬਿਰਹਾ ਆਖੀਐ ਬਿਰਹਾ ਤੂੰ ਸੁਲਤਾਨੁ ।

ਜਿਤ ਤਨਿ ਬਿਰਹੁ ਨਾ ਉਪਜੈ ਸੋ ਤਨੁ ਜਾਣੁ ਮਸਾਨੁ ।

ਗ਼ਾਲਿਬ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਮਜ਼ਮੂਨ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬੜਾ ਹੀ ਸੁਹਣਾ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੈ:—

‘ਇਸ਼ਕ ਸੇ ਤਬੀਅਤ ਨੇ ਜ਼ੀਸਤ ਕਾ ਮਜ਼ਾ ਪਾਇਆ ।

ਦਰਦ ਕੀ ਦਵਾ ਪਾਈ, ਦਰਦ ਲਾ ਦਵਾ ਪਾਇਆ ।

ਸੋ, ਵਿਛੋੜਾ ਸੂਫੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਛੋੜੇ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਹੋਈ ਜਲਨ, ਤੜਪ, ਸਿੱਕ ਅਤੇ ਸੋੜ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸੰਚਾਲਕ ਸ਼ਕਤੀ (motive force) ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਵਿਚ ਇਹ ਰੰਗ ਕੋਈ ਖਾਸ ਨਿਖਰਿਆ ਨਹੀਂ । ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਇੰਨੀ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਧੂਹ ਦਾ ਸਿਟਾ ਨਹੀਂ ਜਿੰਨੀ ਰਬ ਦੇ ਖੌਫ ਅਤੇ ਡਰ ਦਾ । ਉਹ ਘੜਿਆਲ ਨੂੰ ਕੁਟੀਂਦਾ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕੂਕ ਉਠਦੇ ਹਨ:—

ਫਰੀਦਾ ਦਰਿ ਦਰਵਾਜ਼ੈ ਜਾਇ ਕੈ ਕਿਉਂ ਡਿਠੋ ਘੜਿਆਲੁ ।

ਏਹੁ ਨਿਦੋਸਾ ਮਾਰੀਐ ਹਮ ਦੋਸਾ ਦਾ ਕਿਆ ਹਾਲੁ ।

ਤੇ ਫੇਰ:—

ਫਰੀਦਾ ਚਾਰਿ ਕਵਾਇਆ ਹੰਦਿ ਕੈ ਚਾਰਿ ਕਵਾਇਆ ਸੰਮਿ ।
ਲੇਖਾ ਰਬੁ ਮੰਗੋ ਸੀਆ ਤੂੰ ਆਹੋ ਕੇਰੇ ਕੰਮਿ ।
'ਫਰੀਦਾ ਵੇਖ ਕਪਾਹੈ ਜਿ ਥੀਆ ਜਿ ਸਿਰਿ ਥੀਆ ਤਿਲਾਹ ।
ਕਮਾਦੈ ਅਰੁ ਕਾਗਦੈ ਕੁੰਨੈ ਕੋਇਲਿਆਹ ।
ਮੰਦੇ ਅਮਲ ਕਰੇਂਦਿਆਂ ਏਹ ਸਜਾਇ ਤਿਨਾਹ ।
'ਫਰੀਦਾ ਮਨੁ ਮੇਦਾਨੁ ਕਰਿ ਟੋਏ ਟਿਬੇ ਲਾਹਿ ।
ਅਗੈ ਮੂਲਿ ਨਾ ਆਵਸੀ ਦੋਜਕ ਸੰਦੀ ਭਾਹਿ ।
ਫਰੀਦ ਜੀ ਵਿਛੋੜੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਰੋਂਦੇ, ਦੋਜਕ ਦੀ ਭਾਹਿ ਨੂੰ ਰੋਂਦੇ ਹਨ ।
ਇਹ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਨਹੀਂ, ਕਿਸੇ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਡਰ ਹੈ ।

ਇਸ ਸਜ਼ਾ ਤੋਂ ਛੁਟਣ ਲਈ, ਇਸ ਦੋਜਕ ਦੀ ਭਾਹਿ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ
ਉਹ ਜਿਹੜਾ ਰਾਹ ਦਸਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਸ਼ਰਾ ਦੇਖੋ:—

'ਫਰੀਦਾ ਬੇਨਿਵਾਜਾ ਕੁਤਿਆ ਏਹ ਨਾ ਭਲੀ ਗੀਤਿ
ਕਬਹੀ ਚਲਿ ਨਾ ਆਇਆ ਪੰਜੇ ਵਖਤ ਮਸੀਤਿ'
'ਉਠੁ ਫਰੀਦਾ ਉਜੁ ਸਾਜਿ ਸੁਬਹੁ ਨਿਵਾਜ ਗੁਜਾਰਿ
ਜੇ ਸਿਰੁ ਸਾਂਈ ਨਾ ਨਿਵੇ ਸੋ ਸਿਰ ਕਪਿ ਉਤਾਰਿ ।
ਫਰੀਦਾ ਪਿਛਲਿ ਰਾਤਿ ਨਾ ਜਾਗਿਉਹਿ ਜੀਵਦੜੇ ਮੁਇਓਹਿ ।'

ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਹ ਸ਼ਰੀਅਤ ਵਾਲਾ ਰਾਹ ਹੈ ਤਰੀਕਤ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ । ਉਹ
ਦੰਗੇ ਅਮਲਾਂ ਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:—

'ਫਰੀਦਾ ਜਿਨੀ ਕੰਮੀ ਨਾਹਿ ਗੁਣ ਸੇ ਕੰਮੜੇ ਵਿਸਾਰਿ
ਮਤੁ ਸ਼ਰਮੰਦਾ ਬੀਵਹੀ ਸਾਂਈ' ਦੇ ਦਰਬਾਰ ।'
'ਫਰੀਦਾ ਲੋੜੇ ਦਾਖ ਬਿਜਉਰੀਆਂ ਕਿਕਿਰ ਬੀਜੇ ਜਟੁ
ਹੰਦੇ ਉਂਨ ਕਤਾਇਦਾ ਪੋਧਾ ਲੋੜੇ ਪਟੁ ।'
'ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਤੂੰ ਅਕਲਿ ਲਤੀਫੁ ਕਾਲੇ ਲਿਖੁ ਨਾ ਲੇਖ
ਆਪਨੜੇ ਗਿਰੀਵਾਨ ਮਹਿ ਸਿਰੁ ਨੀਵਾਂ ਕਰਿ ਦੇਖੁ ।'

ਫਰੀਦਾ ਜੀ ਨੇ ਜੁਹਦ ਵੀ ਕਮਾਇਆ ਹੈ, ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਘੁੰਮੇ ਹਨ,
ਭੁਖੇ ਵੀ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਫੇਰ ਵੀ ਬਾਕੀ ਹੈ ।

ਫਰੀਦਾ ਕੰਨਿ ਮੁਸਲਾ ਸੂਫੁ ਗਲਿ ਇਲਿ ਕਾਤੀ ਗੁਜ਼ ਵਾਤਿ
ਬਾਹਰਿ ਦਿਸੈ ਚਾਨਣਾ, ਦਿਲਿ ਅੰਧਿਆਰੀ ਰਾਤਿ ।
ਅੰਤ ਕਰੜੇ ਹਨ, ਤਪਸਿਆ, ਜੋਗ ਪਿਛੋਂ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਫੀ
ਰੰਗ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਫਰੀਦਾ ਜੰਗਲੁ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਭਵਹਿ ਵਣਿ ਕੰਡਾ ਮੜਹਿ
ਵਸੀ ਰਬੁ ਹਿਆਲੀਐ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਦੁੰਦਹਿ ।
ਹੁਣ ਮਿਲਣ ਦੀ ਤਾਂਘ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ,
ਤਨੁ ਤਪੇ ਤਨੂਰ ਜਿਉ ਬਾਲਣੁ ਹਡ ਬਲੰਨਿ
ਪੈਰੀ ਬਕਾਂ ਸਿਰਿ ਜੁਲਾਂ ਜੇ ਮੁੰ ਪਿਰੀ ਮਿਲੰਨਿ ।
ਅੰਤ ਬੜੇ ਕਜੀਏ ਨਾਲ ਉਥੇ ਅਪੜਦੇ ਹਨ ਜਿਥੇ ਸੂਫੀ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਹੀ
ਛਾਲ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ : ਅਦ੍ਰਿਤ, ਤੋਹੀਦ—

ਫਰੀਦਾ ਖਾਲਕੁ ਖਲਕ ਮਹਿ, ਖਲਕੁ ਵਸੈ ਰਬ ਮਾਹਿ
ਮੰਦਾ ਕਿਸਨੋ ਆਖੀਐ ਜਾ ਤਿਸੁ ਬਿਨੁ ਕੋਈ ਨਾਹਿ ।

ਇਹ ਉਹ ਵਾਹਦਤ—ਉਲ—ਵਜੂਦ ਹੈ ਜਿਥੇ ਪਹੁੰਚਣਾ ਹਰ ਇਕ ਸੂਫੀ
ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੈ, ਪਰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਬੜਾ
ਕਮਜ਼ੋਰ ਜਿਹਾ ਹੈ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਉਹ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਬੱਝਦਾ ਜੋ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਇਸੇ
ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਲੇਖਕ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ ਦਾ ਸੂਫੀ
ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਡਾ : ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦਾ
ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧੇਰੇ ਹੈ । ਉਹ ਰਸਮਾਂ ਦੀ ਪਾਣਦੀ, ਨਮਾਜ਼, ਰੋਜ਼ੇ, ਪਰਹੰਜਗਾਨੀ ਵਿਚ
ਫਸੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਉਹ ਪੂਰੇ ਇਸ਼ਕ, ਮਸਤੀ ਹਾਲ ਵਾਲੇ ਸੂਫੀ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਸੂਫੀ
ਮਤ ਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਪਰਤੱਖ ਹੈ ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਲਾਹੌਰੀ ਸਿਰ-ਕੱਢ ਸੂਫੀਆਂ ਵਿਚੋਂ
ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ

ਸੂਫੀ ਰੰਗ ਚੰਗਾ ਉਘੜਿਆ ਹੈ । ਉਹ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਵਲਗਣ ਨੂੰ ਟਪ ਇਸ਼ਕ ਦੀ
 ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਖੇਡਦਾ ਹੈ । ਬਿਰਹਾ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਗ ਹੈ ।
 ਉਸ ਦੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀ ਧੂਹ ਹੈ, ਕਿੰਨਾ ਸੋਜ਼ . —

ਸਜਣ ਬਿਨ ਰਾਤੀਂ ਹੋਈਆਂ ਵੱਡੀਆਂ
 ਮਾਸ ਝਰੇ ਝਰੇ ਪਿਜਰ ਹੋਇਆ ਕਣ ਕਣ ਹੋਈਆਂ ਹੱਡੀਆਂ
 ਇਸ਼ਕ ਛੁਪਾਇਆ ਛੁਪਦਾ ਨਾਹੀਂ ਬਿਰਹੇਂ ਤਣਾਵਾਂ ਹੱਡੀਆਂ
 ਰਾਂਝਾ ਜੋਗੀ ਮੈਂ ਜੁਗਿਆਣੀ ਕਮਲੀ ਕਰ ਕਰ ਸੱਡੀਆਂ ।
 ਕਹੈ ਹੁਸੈਨ ਫਕੀਰ ਸਾਈਂ ਦਾ ਦਾਮਨ ਤੇਰੇ ਲਗੀਆਂ ।

ਹੋਰ ਦੇਖੋ:—

ਦਰਦ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਹਾਲ, ਨੀ ਮੈਂ ਕੈ ਨੂੰ ਆਖਾਂ ।
 ਸੂਲਾ ਮਾਰ ਦੀਵਾਨੀ ਕੀਤੀ,
 ਬਿਰਹੇਂ ਪਿਆ ਸਾਡੇ ਖਿਆਲ, ਨੀ ਮੈਂ ਕੈ ਨੂੰ ਆਖਾਂ ।
 ਜੰਗਲ ਜੰਗਲ ਫਿਰਾਂ ਦੁੰਡੇਂਦੀ,
 ਅਜੇ ਨਾ ਆਇਆ ਮਹੀਂਵਾਲ, ਨੀ ਮੈਂ ਕੈ ਨੂੰ ਆਖਾਂ ।
 ਧੁਖਣ ਧੁੰਏਂ ਸਾਹਾਂ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਫੋਲਾਂ ਤਾਂ ਲਾਲ,
 ਨੀ ਮੈਂ ਕੈ ਨੂੰ ਆਖਾਂ ।

ਕਹੈ ਹੁਸੈਨ ਫਕੀਰ ਸਾਈਂ ਦਾ,
 ਵੱਖ ਨਿਜਾਣਿਆਂ ਦਾ ਹਾਲ ਨੀ ਮੈਂ ਕੈ ਨੂੰ ਆਖਾਂ ।

ਹੋਰ:—

‘ਦਿਲ ਦਰਦਾਂ ਕੀਤੀ ਪੂਰੀ ਨੀ ਦਿਲ ਦਰਦਾਂ ਕੀਤੀ ਪੂਰੀ
 ਲਖ ਕਰੋੜ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੁੜਿਆ ਸੇਂ ਭੀ ਝੂਰੀ ਝੂਰੀ
 ਭੱਠ ਪਈ ਤੇਰੀ ਰਿੱਟੀ ਚਾਦਰ ਚੰਗੀ ਫਕੀਰਾ ਦੀ ਭੂਰੀ
 ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੇ ਉਹਲੇ ਰਹਿੰਦੇ ਖੁੱਧ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੂਰੀ
 ਕਹੈ ਹੁਸੈਨ ਫਕੀਰ ਸਾਈਂ ਦਾ ਖਲਕਤ ਗਈ ਅਧੂਰੀ ।
 ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਬਾਕੀ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਇਸੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਹੈ । ਉਸਦੀ

ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੋਮਾ ਤਾਂਘ ਤੇ ਖਿੱਚ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦਾ ਪਾਂਧੀ ਹੈ, ਸ਼ਰੀਅਤ ਉਸ ਲਈ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰਖਦੀ। ਉਹ ਮਾਰਫਤ (ਪਛਾਣ) ਦੀ ਸਟੇਜ ਵਿਚ ਕਦਮ ਰਖ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਉਹ 'ਟੁਕ ਬੁਝ ਮਨ ਮੇਂ ਕਉਨ ਹੈ' ਦੀ ਚਿਤਾਵਨੀ ਬਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਰੱਬ ਦੀ ਤੌਹੀਦ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਲਖ ਲਿਆ ਹੈ :—

ਅੰਦਰਿ ਤੂੰ ਹੈਂ ਬਾਹਿਰ ਤੂੰ ਹੈਂ ਰੋਮ ਰੋਮ ਵਿਚਿ ਤੂੰ
ਤੂੰ ਹੈਂ ਤਾਣਾ ਤੂੰ ਹੈਂ ਮਾਣਾ ਸਭ ਕਿਛੁ ਮੇਰਾ ਤੂੰ

ਕਹੈ ਹੁਸੈਨ ਫਕੀਰ ਨਿਮਾਣਾ ਮੇਂ ਨਾਹੀਂ ਸਭੁ ਤੂੰ।

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੀਕ ਹਦਾ ਤੌਕ ਰੱਬ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਭੇਦਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਦੇਖੋ :—

ਨ ਮੇਂ ਹਿੰਦੂ, ਨਾ ਮੇਂ ਮੁਸਲਮ,

ਨ ਮੇਂ ਮੁਲਾਂ ਕਾਫੀ ਹੁ।

ਨ ਦਿਲ ਦੋਸ਼ਖ ਮੰਗੇ ਮੇਰਾ,

ਨ ਸ਼ੋਕ ਬਹਿਸ਼ਤੀ ਰਾਫੀ ਹੁ।

ਬਾਬ ਵਿਸਾਲ ਰੱਬ ਦੇ ਬਾਹੂ,

ਹੋਰ ਬੁਠੀ ਸਭ ਬਾਫੀ ਹੁ।

ਰੱਬ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ (ਫਨਾ) ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਗਾਉਣਾ ਬੁਲੇ ਦੇ ਹਿਸੇ ਆਇਆ, ਅਤੇ ਉਸੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਹਿਜਰ '(ਵਿਛੋੜੇ) ਦੇ ਕੀਰਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਨੇ ਅਗਲੀ ਅਵਸਥਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿਚ ਯਾਵਰੀ ਨਾ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਬੁਲੇ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ ਸਾਫ ਮਾਰਫਤ ਦੀ ਪੌੜੀ ਬਣਿਆ ਦਿਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਬੁਲੇ ਨੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਰੁਦਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਗਾਇਆ ਹੈ ਜਿਥੇ ਜੀਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਖੁਦੀ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗੇ ਪਿਛੇ, ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਉਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਅਵਲ ਹੋ ਕੇ ਲਾ ਮਕਾਨੀ ।
 ਚਾਹਿਰ ਬਾਤਨ ਦਿਸਦਾ ਜਾਨੀ ।
 ਰਹੀ ਨਾ ਮੇਰੀ ਨਾਮ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ।
 ਮਿਟ ਗਿਆ ਝਗੜਾ ਸ਼ੌਰ ।
 ਸਾਧੋ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕੂਕ ਸੁਣਾਵਾਂ ।
 ਮੇਰੀ ਬੁਕਲ ਦੇ ਵਿਚ ਚੌਰ ।
 ਜਿਤ ਵਲ ਦੇਖਾਂ ਦਿਸਦਾ ਉਹੀ ।
 ਕਸਮ ਉਸੇ ਦੀ ਹੋਰ ਨਾ ਕੋਈ ।
 ਵਹੋ ਮੋਹਕਮ ਫਿਰ ਗਈ ਧਰੋਈ ।
 ਜਬ ਗੁਰ ਪਤਰੀ ਵਾਚੀ ।
 ਠੀ ਸਹੀਓ ਮੈਂ ਗਈ ਕਵਾਚੀ ।
 ਖੋਲ੍ਹ ਘੁੰਗਟ ਮੁਖ ਨ ਚੀ ।
 ਜਾਂ ਮੈਂ ਰਮੜ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਪਾਈ ।
 ਮੈਂ ਨਾ ਤੁੰਤੀ ਮਾਰ ਗਵਾਈ ।
 ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਹੋਈ ਸਫਾਈ ।
 ਜਿਤ ਵਲ ਵੇਖਾਂ ਤਿਤ ਵਲ ਯਾਰ ।
 ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਨਵੀਂ ਨਵੀਂ ਬਹਾਰ ।
 ਹੀਰ ਰਾਂਝਣ ਦੇ ਹੋ ਗਏ ਮੇਲੇ ।
 ਭੁਲੀ ਹੀਰ ਢੂੰਡੇ ਦੀ ਬੇਲੇ ।
 ਰਾਂਝਣ ਯਾਰ ਬਗਲ ਵਿਚ ਖੇਲੇ ।
 ਮੈਨੂੰ ਸੁੱਧ ਬੁੱਧ ਰਹੀ ਨਾ ਸਾਰ ।
 ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਨਵੀਂ ਨਵੀਂ ਬਹਾਰ ।
 ਪੀਆ ਬਸ ਕਰ ਬਹੁਤੀ ਹੋਈ ।
 ਤੇਰਾ ਇਸ਼ਕ ਮੇਰੀ ਦਿਲਜੋਈ ।
 ਤੇਰਾ ਤੁਧ ਬਿਨ ਅਵਰ ਨਾ ਕੋਈ ।
 ਅੰਮਾ ਬਾਬਲ ਭੇਣ ਨਾ ਭਾਈ ।

ਜਬ ਵਸਲ ਵਸਾਲ ਬਣਾਈਐਗਾ ।
 ਤਬ ਗੁੰਗੇ ਕਾ ਗੁੜ ਖਾਈਐਗਾ ।
 ਸਿਰ ਪੈਰ ਨਾ ਆਪਣਾ ਪਾਈਐਗਾ ।
 ਮਰੇ ਸੁੱਧ ਝੁੱਧ ਰਹੀ ਨਾ ਕਾਈ ।

ਇਹ ਹੈ ਉਹ ਰੰਗ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੁਲ੍ਹਾ ਆਪੇ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਗਾ ਉਠਿਆ । ਇਹ ਸੂਫੀ ਦੀ ਇੰਤਹਾਈ ਮੰਜ਼ਲ ਹੈ, 'ਹੁਮਾ ਓਸ਼ਤ' ਵਾਲੀ । ਇਹੀ ਵੇਦਾਂਤੀਆਂ ਦਾ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲਾ ਅਸਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਿਮ, ਬੀਰਾਨੀ ਅਫਗਾਨੀ, ਮੰਮਨ ਕਾਫਿਰ ਦ ਸਭ ਝਗੜੇ ਚੁਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਸਭ ਕੈਦਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਬੁਲ੍ਹਾ ਵੀ ਇਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਗਾ ਉਠਿਆ ਸੀ :—

ਭੱਠ ਨਮਾਜ਼ਾਂ ਚਿੱਕੜ ਰੋਜ਼, ਕਲਮੇ ਤੇ ਫਿਰ ਗਈ ਸਿਆਹੀ ।
 ਬੁਲ੍ਹਾ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਹੂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਭੁਲੀ ਫਰੇ ਲੁਕਾਈ ।

ਇਹ ਕਵੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਅਸੀਂ ਉਤੇ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਧੇ ਵਖਰੇ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਰਫ, ਅਲੀ ਹੈਦਰ, ਮੀਰਾਂ ਸ਼ਾਹ ਜਾਲੰਧਰੀ ਹੋਰ ਕੁਝ ਉਘੇ ਸੂਫੀ ਹਨ । ਵਾਰਸ ਅਤੇ ਹਾਸਮ ਜਿਹੇ ਕਿੱਸਾ-ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਈ ਸੂਫੀਆਂ ਵਿਚ ਗਿਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ । ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ, ਸੱਸੀ ਪੁਨੂੰ, ਲੈਲਾ ਮਜਨੂੰ ਆਦਿ ਦੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਅਭੇਦਤਾ (ਫਨਾ) ਦੇ ਦਰਜੇ ਤਕ ਪੁੰਚਾ ਦਿਤਾ । ਸੂਫੀ ਇਸ ਵਿਚ ਸਚੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਝਲਕ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਠੀਕ ਸਮਝ ਲਈ, ਸਿੱਖ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਇਸ ਇਸ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ । ਦੋਹਾਂ ਮਤਾਂ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਇੰਨਾ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਜਿੰਨਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ Method ਵਿਚ ਹੈ ।
 ੧—ਸੂਫੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਰੱਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਰਖਣਾ ਹੈ, ਸੱਈ ਸਿੱਖ ਦਾ ਹੈ ।
 ੨—ਸੂਫੀ 'ਖੁਦੀ' ਨੂੰ ਰੱਬ ਤੋਂ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਕਾਰਣ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਇਹੀ ਸਿੱਖੀ ਸਿੱਖੀ ਸਿੱਖੀ ਹੈ । ਸਿੱਖੀ ਵਿਚ 'ਖੁਦੀ' ਲਈ ਲਫਜ਼ 'ਹਉਮੈ' ਹੈ । ੩—ਤਾਂ ਫੇਰ

ਰਬ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਵੀ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਲਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਦੋਵੇਂ ਮਤ ਸਹਿਮਤ ਹਨ। ਪਰ ਅੱਗੋਂ ਫਰਕ ਆ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਫਰਕ ਸਾਧਨ (Method) ਦਾ ਹੈ।

ਸੂਫੀ ਦੱਬ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ, ਆਪੇ ਤੋਂ ਬੰਖੁਦ ਹੋਏ, ਆਪਣਾ ਮੰਤਵ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਿੱਖ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਤਿ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰਕੇ ਇਸ ਕੂੜ ਦੀ ਪਾਲ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਮਸਤੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਹਉਮੈ ਦ ਡੰਗ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ :-

ਮਨਸਾ ਮਾਰਿ ਮਨੈ ਮਹਿ ਰਾਖੈ
ਸਤਿਗੁਰ ਸ਼ਦਦ ਵਿਚਾਰੀ
ਸਿੱਛੀ ਸੁਰਤਿ ਅਨਹਦਿ ਵਾਜੈ
ਘਟਿ ਘਟਿ ਜੋਤਿ ਤੁਮਾਰੀ।

ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਫਰਕ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ। ਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ communal ਸਮੂਹਕ ਹੈ, ਸੂਫੀਇਜ਼ਮ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ Individual। ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤੇ, ਸੂਫੀ ਸਿਰਫ ਅਪਣੀ ਛਾਤ ਵਿਚ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਿੱਖੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣਤਾ ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ।

ਆਤਮਕ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਸਾਧਨ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਇੱਕੋ ਹੈ : ਇਸ਼ਕ, ਪ੍ਰੇਮ— 'ਜਿਨਿ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀਓ ਤਿਨਿ ਹਾ ਪ੍ਰਭ ਪਾਇਓ', ਪਰ ਨਿਭਾ ਵਿਚ ਢੇਰ ਫਰਕ ਹੈ। ਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਨਿਮਾਣਿਆਂ ਵਾਲਾ, ਇਕ ਆਜਿਜ਼ ਇਸਤਰੀ ਵਾਲਾ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁਹ ਨੂੰ ਗੀਝਾਉਣ ਲਈ ਹਾੜ ਕਢਦੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਿਹਰ ਲਈ ਮੰਨਤਾ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ਸੁਹਾਗਣ ਸਬੰਧੀ 'ਹੋਂਦੈ ਤਾਣ ਨਿਤਾਣੀਆ, ਰਹਹਿ ਨਿਮਾਨਤੀਆਹ' ਦਾ ਹੁਕਮ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸੂਫੀ ਬਰੋਬਰ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਲਾਉਣ ਦ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਆਸ਼ਕ ਬਣ, ਰੱਬ ਨੂੰ ਮਾਸ਼ੂਕ ਬਣਾ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਵੇਖੋ :

ਕਢ ਕਲੋਜਾ ਕੀਤਮੁ ਬਰੇ !
ਸੇ ਭੀ ਲਾਇਕ ਨਾਹੀ ਤੇਰ !
ਹੋਰ ਤਉਫੀਕ ਨਾਹੀ ਕਿਛੁ ਮੇਰੇ
ਪੀਓ ਕਟੋਨਾ ਪਾਣੀ ਦਾ।

(ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ)

ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਮੈਂ ਸਹੀ ਸਿਆਤੇ ਹੋ
 ਹਰ ਸੂਰਤ ਨਾਲ ਪਛਾਤੇ ਹੋ
 ਜਾਤੇ ਹੋ ਤਾਂ ਜਾਤੇ ਹੋ
 ਕੋਈ ਵਲ ਫਲ ਹੋਰ ਵਿਖਾਈਦਾ
 ਹੁਣ ਕਿਸ ਤੋਂ ਆਪ ਲਕਾਈਦਾ ।

ਫੇਰ :—

(ਬੁਲ੍ਹਾ)

ਬਸਿ ਕਰਿ ਜੀ ਹੁਣ ਬਸਿ ਕਰਿ ਜੀ
 ਕਾਈ ਗਲਿ ਅਸਾਂ ਨਾਲ ਹੱਸ ਕਰ ਜੀ
 ਤੂੰ ਮੋਇਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਨਾ ਮੁਕਦਾ ਸੈਂ
 ਫਕਿ ਖੁਦੋ ਵਾਂਗੂੰ ਕੁਟਦਾ ਸੈਂ
 ਗਲ ਕਰਦੇ ਸਾਂ ਗਲਿ ਘੁਟਦਾ ਸੈਂ

ਹੁਣ ਤੀਰ ਲਾਇਓ ਈ ਕਸ ਕਰ ਜੀ ?

ਤੁਸੀ ਛਪਦੇ ਸੋਂ ਅਸਾਂ ਪਕੜੇ ਹੋ
 ਤੁਸੀ ਅਜੇ ਛਪਣ ਨੂੰ ਤਕੜੇ ਹੋ
 ਅਸੀ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰਿ ਜਕੜੇ ਹੋ

ਹੁਣ ਕਿੱਧਰ ਜਾਸੋ ਨਸ ਕਰ ਜੀ ?

ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਤੇਰੇ ਅਸੀਂ ਬਰਦੇ ਸਾਂ
 ਤੇਰਾ ਮੁਖ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਦਦੇ ਸਾਂ
 ਤੇਰੀਆਂ ਅਰਜਾਂ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕਰਦੇ ਸਾਂ

ਹੁਣ ਬੈਠ ਪਿੰਜਰ ਵਿਚ ਕਸ ਕਰ ਜੀ ?

ਬੁਲ੍ਹਾ ਸ਼ੋਹ ਅਸੀਂ ਤੇਰੇ ਪਿਆਰੇ ਹਾਂ
 ਮੁਖ ਵੇਖਣ ਦੇ ਵਣਜਰੇ ਹਾਂ
 ਕੁਝ ਅਸੀਂ ਭੀ ਤੇਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਹਾਂ

ਕਿ ਮੈਂਹੀਓਂ ਘੋਲ ਘੁਮਾਈ ਮੈਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਨਾ ਰਹੀ ਆ ਕਾਈ ।

ਹੁਣ ਜ਼ਰਾ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਦੇਖੋ ਉਹ ਇਕ ਨਿਮਾਣੀ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ
 ਦਿਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ।

ਫਰੀਦਾ ਕਾਲੀ ਜਿੰਨੀ ਨ ਰਾਵਿਆ ਧਉਲੀ ਰਾਵੇ ਕੋਇ
ਕਰ ਸਾਈ ਸਿਉ ਪਿਰਹੜੀ, ਰੰਗ ਨਵੇਲਾ ਹੋਇ ।

ਨਿਵਣੁ ਸੁ ਅਖਰ ਖਵਣੁ ਗੁਣ ਜਿਹਬਾ ਮੰਟੀਆ ਮੰਤ
ਇਹ ਤ੍ਰੈ ਭੈਣੇ ਵੇਸ ਕਰਿ ਤ ਵਸਿ ਆਵੀ ਠੰਤ ।
ਫਰੀਦਾ ਬੀਉ ਪਵਾਹੀ ਦੱਭੁ, ਜੇ ਸਾਈ ਲੋੜੇਹਿ ਸੱਭੁ
ਇਕ ਛਿਜਹਿ ਬਿਆ ਲਤਾੜੀਹ, ਤਾਂ ਸਾਈ ਦੇ ਦਰ ਵਾੜੀਅਹਿ

ਬੁਲ੍ਹਾ ਆਸ਼ਕ ਹੈ, ਫਰੀਦ ਇਕ ਨਿਮਾਣੀ ਇਸਤੀ । ਉਹ ਪਰੇਮ-ਖੇਡ
ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹੇ ਵਰਗੀ ਖੁਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ, ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਲੈਂਦਾ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਛੋਟੀ ਹੀ
ਪਛੋਤਾਵਾ ਵੀ ਕਰਨ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :—

ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਜਾਣਾ ਤਿਲ ਬੋੜੜੇ ਸੰਮਲਿ ਬੁਕੁ ਭਗੀ
ਜੇ ਜਾਣਾ ਸਹੁ ਠੰਦੜਾ ਤਾਂ ਬੋੜਾ ਮਾਣੁ ਰਗੀ

ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸੂਫੀ ਰੰਗ ਨਾਲੋਂ
ਵਧੇਰੇ ਭਗਤੀ ਦ ਰੰਗ ਵਾਲੀ ਹੈ । ਇਸ ਲਿਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਉਹ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ
ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹੈ ।

ਇਸ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਸਿਖ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਭੇਦ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ
ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬੋੜੀ ਜਿਹੀ ਦਰਚਾ ਬੜੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੋਵੇਗੀ।

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਿੱਖ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਕਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ
ਹੈ, ਪਰ ਲੇਖਕ ਇਸ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ । ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ
ਕਵਿਤਾ ਦ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਤੇ ਸਿਖੀ ਤੋਂ ਦੂਰ । ਭਾਈ ਵੀਰ
ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮੁਖ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ : ਸੁੰਦਰਤਾ, ਖੇੜਾ, ਟਸ, ਆਪਾ-ਮਸਤੀ
ਬੋੜੀ, ਵਲਵਲਾ, ਗੁਲ ਦਉਦੀਆਂ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ
ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ : ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ—

ਚਾਨਣ ਜਿਵੇਂ ਅਕਾਸ਼ੋਂ ਆਵੇ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਪੈ ਚਮਕੇ ।

ਤਿਵੇਂ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਰਸ਼ੋਂ ਆਵੇ, ਸੁਹਣਿਆਂ ਤੇ ਪੈ ਚਮਕੇ ।

ਇਹ ਨਰੋਲ ਸੂਫੀ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਤੇ ਦਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ।

‘ਉਲ ਤੁਪਕੇ’ ਵਿਚ ‘ਪਿਆਰ’ ਨੂੰ ਸਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਣ
ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਖਿਆਲ ਹੈ।

ਨਿੱਤ ਪਯਾਰ ਖਿੱਚ ਲਿਆਂਵਦਾ

ਕਰੇ ਅਰਪੋ ਰੂਪ,

ਅਰਸੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਹੈ ਕੁਈ

ਨਿਤ ਫਿਰ ਕਰੇ ਅਰੂਪ।

ਭਾਵੀ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ‘ਬੇ ਖੁਦੀ’ ਦਾ ਮੁਤਾਲਾਸ਼ੀ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ
ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਗੁਰ ਸਿੱਖ ਦੀ :—

ਕਿਉਂ ਹੋਇਆ ਕੀਕੂੰ ਹੋਇਆ ਖੱਪ ਖੱਪ ਮੁਏ ਸਿਆਣੇ
ਉਸ ਰਾਹੇ ਤੂੰ ਪਵੇ ਕਿਉਂ ਜਿੰਦੇ ! ਜਿਸ ਰਾਹ ਪੂਰ ਮੁਹਾਣੇ
ਭਟਕਣ ਛੱਡ ਲਟਕ ਲਾ ਇੱਕੋ ਖੀਵੀ ਹੋ ਸੁਖ ਮਾਣੀ
ਹੋਸ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਮਸਤੀ ਚੰਗੀ ਰਖਦੀ ਸਦਾ ਟਿਕਾਣੇ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵ ਵੀ ਸੂਫੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ
ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਿਜੀ ਹੈ, ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ। ਦੇਖੋ ‘ਅਣਡਿੱਠਾ
ਦਾਤਾ’ ਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ :—

ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਅਧਖੁਲ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ, ਹਾਇ ! ਮੇਰ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਅਧਮੀਟਿਆਂ ਨੂੰ
ਛੁਹ ਗਿਆ ਨੀ, ਲਗ ਗਿਆ ਨੀ, ਕੌਣ ਕੁਛ ਲਾ ਗਿਆ !

ਸ੍ਰਾਦ ਨੀ ਅਗੰਮੀ ਆਯਾ ਰੱਸ ਝਰਨਾਟ ਛਿੜੀ,
ਲੁੰ ਲੁੰ ਲਹਿਰ ਉਠਿਆ ਤੇ ਕਾਂਬਾ ਮਿੱਠਾ ਆ ਗਿਆ

ਹੋਈ ਹਾਂ ਸੁਆਦ ਸ਼ਾਰੀ

ਆਪੇ ਤੋਂ ਮੈਂ ਆਪ ਵਾਰੀ

ਐਸੀ ਰਸ-ਭਰੀ ਹੋਈ

ਸ੍ਰਾਦ ਸਾਰੇ ਧਾ ਗਿਆ।

ਇਹ ਨਿਜੀ ਰੂਪ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ, ਸਮਾਜਕ ਰੂਪ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਦਰ ਅਸਲ
ਆਪਣੇ ਜਿਸ ਮਨ ਦੀ ਨਵੇਕਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚਰਨਾ
ਭਾਲਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸੂਫੀ ਦੀ ਮਸਤੀ ਵਾਲੀ ਦੁਨੀਆ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਬਿਆਨ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਂਤ (Typically) ਸੂਫੀਆਂ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ 'ਨੈਣਾਂ ਨੇ ਮਾਰ ਮੁਕਾ ਲਿਆ' ਤੇ 'ਸਾਈਂ ਲਈ ਤੜਪ' ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਕੁਝ ਨੁਕਤੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੂਫੀ ਰੰਗ ਨਿਖਰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਕੀਰਾਂ ਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਹਥਾਂ ਵਿਚ ਜੰਮੀ ਤੇ ਪਲੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਉਚਾ ਤੇ ਸੁਚਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਹ ਦਿਖਾਵਾ, ਵੰਭ ਤੇ ਮੂ-ਸ਼ਿਗਾਫੀ ਦਾਖਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ ਜੋ ਉਰਦੂ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਉਰਦੂ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਹਕੀਕੀ ਨਾਲੋਂ ਮਜ਼ਾਜ਼ੀ ਰੰਗ ਵਧੇਰੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕਹ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਪਧਰ ਤੇ ਮਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਭਾਵਨਾ ਉਕੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਥੇ ਮਾਸੂਕ ਜਾਂ ਪਿਆ ਦੇ ਬਿਆਨ ਨੂੰ ਕਾਮ ਉਤੇਜਤ ਹੋਣ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਪਿਆਰ ਤਾਂ ਉਂਝ ਹੀ ਨਿਮਾਣਾ ਹੈ। ਬੁਲ੍ਹਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸਾਂ ਸਿਖਰ ਦਾ ਸੂਫੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਵਾਸ਼ਨਾ-ਭਾਵ ਤੋਂ ਅਲਿਪਤ ਹੀ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਦੇਖੋ: —

ਰਾਂਝਾ ਜੋਗੀੜਾ ਬਣ ਆਇਆ ਨੀ।

ਵਾਹ ਵਾ ਜੋਗੀੜਾ ਬਣ ਆਇਆ ਨੀ।

ਇਸ ਜੋਗੀ ਦੇ ਨੈਣ ਕਟੋਰੇ

ਬਾਸਾਂ ਵਾਗੂੰ ਲੈਂਦੇ ਡੋਰੇ

ਮੁਖ ਵਖਿਆਂ ਦੁਖ ਜਾਵਣ ਛੋੜੇ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਖੀਆਂ ਨੇ ਲਾਲ ਲਖਾਇਆ ਨੀ

ਰਾਂਝਾ ਜੋਗੀੜਾ ਬਣ ਆਇਆ ਨੀ।

ਇਸ ਜੋਗੀ ਦੀ ਕੀ ਨਜ਼ਾਨੀ

ਕੰਨ ਵਿਚ ਮੁੰਦਰਾਂ ਗਲ ਵਿਚ ਗਾਨੀ

ਸੂਰਤ ਉਸ ਦੀ ਯੂਸਫ ਸਾਨੀ।

ਉਸ ਅਲਵੇਂ ਅਹਿਦ ਬਣਾਇਆ ਨੀ ।
ਰਾਝਾ ਜੰਗੀੜਾ ਬਣ ਆਇਆ ਨੀ ।

ਹੋਰ ਦੇਖੋ :-

ਦਸਤ ਕੰਡਣ ਬਾਹੀਂ ਦੂੜੀਆਂ ਗਲ ਨੌਰੰਗ ਚੋਲਾ ।
ਰਾਂਝਣ ਮੈਨੂੰ ਕਰ ਗਿਆ ਕੋਈ ਰਾਵਲ ਰੋਲਾ ।
ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਦੁਖ ਪੈ ਰਏ ਸੂਲਾਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ।
ਮੈਂ ਉਡੀਕਾਂ ਕਰ ਰਹੀ ਕਦੀ ਆ ਪਾ ਫੇਰਾ ।

ਉਰਦੂ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਸੂਫੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਵਿਚ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ
ਮਿਲੇਗੀ । ਉਥੇ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਬੁਲਫ, ਕਾਕਿਲ, ਅਬਰੂ, ਮਿਯਗਾਨ, ਲਬ,
ਦਿਹਨ, ਦਿਲ, ਜਿਗਰ ਚਕਨ, ਗ਼ਬਗ਼ਬ, ਆਦਿ ਨਾ ਲੈ ਆਉਣ, ਨਕਸ਼ਾ
ਨਹੀਂ ਬਝਦਾ ਹੈ । ਗ਼ਾਲਿਬ ਆਪ ਇਸ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ ਹੈ ਅਤੇ
ਇਕਬਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ :-

ਮਕਸਦ ਹੈ ਨਾਜ਼ੋ ਕਮਚਾ ਵਲੇ ਗੁਫਤਰੂ ਮੈਂ ਕਾਮ,
ਚਲਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਦਸ਼ਨਾ ਵ ਖੰਜਰ ਕਹੇ ਬਗ਼ੈਰ ।
ਹਰ ਚੰਦ ਹੋ ਮੁਸਾਹਦਾ ਏ ਹੱਕ ਕੀ ਗੁਫਤਰੂ,
ਬਨਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਾਦਾ ਵ ਸਾਗ਼ਰ ਕਹੇ ਬਗ਼ੈਰ ।

ਪੰਜਾਬ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਫਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਦੇ ਆਲਮ
ਵੀ ਸਨ, ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਭਰੀ । ਜਿਥੇ ਮਨਸੂਰ, ਚਕਰੀਏ
ਤੇ ਯੂਸਫ ਦਾ ਚਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਥੇ ਰਾਂਝ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਰਲਾ ਲਿਆ ।

ਇਹ ਜੋ ਮੁਰਲੀ ਕਾਨ੍ਹ ਵਜਾਈ
ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਚੇਟਕ ਲਾਈ
ਆਹੀਂ ਨਾਰੇ ਕਰਦੀ ਆਹੀ

ਮੈਂ ਰੋਵਾਂ ਚਾਰੋ ਢਾਰ ।

ਅਤੇ ਪ੍ਰਿੰ: ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ "ਨਜਦ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਥਾਂ
ਸੱਸੀ ਦੇ ਬਲਾਂ ਨੇ ਮੱਲ ਲਈ ਅਤੇ ਦਜਲੇ ਦੀ ਥਾਂ ਝਨਾਂ ਸ਼ੁਕਣ ਲਗਾ । ਮੁਸਾ

ਦੇ ਇੱਜ਼ਤਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਸੁਰੀਲੀ ਬੰਸਰੀ ਮਗਰ ਕੁੰਢੀਆਂ ਤੇ ਬੂਰੀਆਂ
ਦ ਵੱਗ ਭਜਦੇ ਦਿੱਸਣ ਲਗੇ ।”

ਈਰਾਨੀ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਹਿਫਲਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਦੌਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ
ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਹੁਣ ਕੱਤਣ ਤੁੰਮਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਣ ਲਗਾ । ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀਆਂ
ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਰਚਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਚਰਖਾ
ਛੱਲੀ, ਸੂਤ, ਪੱਛੀ, ਤਾਣੀ, ਹੱਥੀ, ਮੁੱਢਾ, ਆਦਿ ਵਧੇਰੇ ਆਉਂਦਾ ਸੀ । ਇਸੇ
ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਛੇਤੀ ਹੀ ਹਰ-ਮਨ ਪਿਆਰੀ ਹੋ ਗਈ ।

ਫਾਰਸੀ ਪਿੰਗਲ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ

ਹਰ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਛੰਦ-ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੁਭਾ ਤੇ ਧੁਨੀ-ਉਚਾਰਨ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਛੰਦ ਦਾ ਆਧਾਰ ਤੋਲ ਜਾਂ ਵਜ਼ਨ ਤੇ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਪਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :—(੧) ਵਰਣਿਕ, (੨) ਮਾਤ੍ਰਿਕ (੩) ਗਣਿਕ 'ਵਰਣਿਕ' ਵਿੱਚ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਕਬਿਤ, ਸੱਵਯਾ, ਕੋਰੜਾ ਆਦਿ ਇਸ ਵੰਨਗੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ।

'ਮਾਤ੍ਰਿਕ' ਵਿੱਚ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਦਸਤੂਰ ਹੈ, ਅੱਖਰਾਂ ਤੇ ਗਣਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਚੋਪਈ, ਦੋਹਰਾ, ਸੌਰਠਾ, ਰੋਲਾ, ਕੁੰਡਲੀਆ, ਸਿਰਖੰਡੀ, ਆਦਿ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਛੰਦ ਹਨ।

'ਗਣ ਛੰਦ' ਵਿੱਚ ਛੰਦ ਦੀ ਚਾਲ ਨੂੰ ਗਣਾਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਭੁਯੰਗ ਪ੍ਰਯਾਤ, ਤੋਟਕ ਆਦਿ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਪੁਰਾਣੇ ਪਿੰਗਲ ਵਿਚ ਇਸ ਗਣ-ਪਰਬੰਧ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਕਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਖੁਲ੍ਹਾਂ ਮਾਣਦੇ ਆਏ ਹਨ।

ਫਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਛੰਦ ਦਾ ਮੂਲ 'ਦਬਾਉ' ਜਾਂ 'ਜ਼ੋਰ' ਤੇ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅੱਖਰ ਸਾਕਨ (ਹਲੰਤ) ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਮੁਤਹਰਕ (ਸਸ੍ਰ)। ਸਾਕਨ ਅੱਖਰ ਦੇ

ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਸਾਕਨ ਤੇ ਮੁਤਹਰਰ ਦ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਮੁਤਹਰਰਕ ਅੱਖਰ ਆਉਣ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ । ਜੇ ਇਹ ਤਰਤੀਬ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮਿਸ਼ਰਿਆਂ ਦਾ ਵਜ਼ਨ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਛੰਦ ਦੀ ਤੋਰ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸਿਸ ਨੂੰ 'ਸ਼ਕਤਾ ਪੈਣਾ' ਆਖਦੇ ਹਨ । ਫਾਰਸੀ ਪਿੰਗਲ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਔਖਿਆਈ ਸੂਰ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਕਦੀ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਦੇ ਸਥਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਕਾਰਨ ਫਾਰਸੀ ਤੋਲ ਨੂੰ ਨਿਭਾਣਾ ਬੜਾ ਕਠਿਣ ਕੰਮ ਹੈ ।

ਇਸ ਵਕਤ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ-ਅਰਬੀ ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਕਈ ਤੋਲ ਪਰਚਲਤ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਉਰਦੂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਆਏ ਹਨ । ਅਤੇ ਸੌ ਵਿਸ਼ਵਾ ਅਭੋਲ ਹੀ ਆ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਸੁਚਤ ਜੱਤਨ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਨਹੀਂ । ਕਵੀਆਂ ਅੰਦਰ ਛੰਦਕ-ਸੂਝ ਕੁਦਰਤ ਵਲੋਂ ਹੀ ਰਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਕੋਈ ਸ਼ਿਅਰ ਸੁਣਿਆ, ਉਸ ਦੀ ਬਹਿਰ ਅੰਦਰ ਆ ਵਸੀ । ਵਕਤ ਆਉਣ ਤ ਉਸ ਉੱਤੇ ਕੁਝ ਲਿੱਖ ਦਿੱਤਾ । ਉਹ ਫਾਰਸੀ ਬਹਿਰ ਸੀ ; ਕਵੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਫਾਰਸੀ ਬਹਿਰ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਲ ਗਈ । ਉਸ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਗਿਆਂ ਉਚਚ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ । ਜਾਂ ਫੇਰ, ਉਰਦੂ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਕੋਈ ਕਵਿਤਾ ਪਸੰਦ ਆ ਗਈ । ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਲਗਿਆਂ ਉਸ ਦੀ ਬਹਿਰ ਵੀ ਆਪ ਮੁਹਾਰੀ ਨਕਲ ਹੋ ਗਈ । ਫਾਰਸੀ ਪਿੰਗਲ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬਹਿਰਾਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਹਨ । ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦ ਨਿਭਾ ਵਿਚ ਉਹ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨਹੀਂ ਜਿਹੜੀ ਉਰਦੂ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਹੈ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਇਸ ਛੰਦ ਪਰਬੰਧ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਗਜ਼ਲ ਹੈ, ਇਸ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤੇ ਫਾਰਸੀ ਛੰਦ ਗਜ਼ਲ ਵਿਚ ਹੀ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ । ਕੁਝ ਹਰ ਮਨ ਪਿਆਰੇ ਤੋਲ ਦੇਖੋ :-

(੧) ਹੁਸਨ ਵਾਲੇ ਜੋ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਬੜੇ ਅਣਜਾਣ ਲਗਦੇ ਨੇ

ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਦ ਦਿਲ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਦੇ ਬਾਣ ਲਗਦੇ ਨੇ

(ਗ : ਸ : ਮਾਨ)

ਮਰਾ	ਈ	ਲੁਨ	ਮਰਾ	ਈ	ਲੁਨ
ਹੁਸਨੇ	ਵਾ	ਲੇ	ਜੁਵੇ	ਖਣ	ਨੂੰ
ਪਤਾ	ਲਗ	ਦਾ	ਹਿਜੋਦ	ਦਿਲ	ਤੇ

ਮਫਾ	ਈ	ਲੁਨ	ਮਫਾ	ਈ	ਲੁਨ
ਬੜੇ	ਅਣ	ਜਾ	ਣਲਗ	ਦੇ	ਨੇ
ਨਹਰ	ਦੇ	ਬਾ	ਣਲਗ	ਦੇ	ਨੇ

(੨) ਘਟਾ ਬਣ ਕੇ ਜੁਲਫ ਦੀ ਅੰਬਰਾਂ ਤੇ ਛਾ ਗਈ ਸਾਕੀ
ਮੇਰੀ ਹੁਣ ਫੇਰ ਪੀਣੇ ਤੇ ਤਬੀਅਤ ਆ ਗਈ ਸਾਕੀ

ਮਫਾ	ਈ	ਲੁਨ	ਮਫਾ	ਈ	ਲੁਨ
ਘਟਾ	ਬਣ	ਕੇ	ਜੁਲਫ	ਦੀ	ਅੰ.
ਮਿਰੇ	ਹੁਣ	ਫੇ	ਰ ਪੀ	ਣੇ	ਤੇ

ਮਫਾ	ਈ	ਲੁਨ	ਮਫਾ	ਈ	ਲੁਨ
ਬਰਾਂ	ਤੇ	ਛਾ	ਗਈ	ਸਾ	ਕੀ
ਤਬੀ	ਅਤ	ਆ	ਗਈ	ਸਾ	ਕੀ

(੩) ਆਈਆਂ ਬਿਜਲੀਆਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਤੁਫਾਨ ਆਏ ਨੇ
ਤੂੰ ਖੁੱਬ ਹੋ ਆਲੁਣੇ ਮੇਰੇ, ਤੇਰੇ ਮਿਹਮਾਨ ਆਏ ਨੇ

ਮਫਾ	ਈ	ਲੁਨ	ਮਫਾ	ਈ	ਲੁਨ
ਆਈ	ਆਂ	ਬਿੱਜ	ਲੀਆਂ	ਮੇ	ਰੇ
ਤੂੰ ਖੁੱਬ	ਹੋ	ਆ	ਲੁਣੇ	ਮੇ	ਰੇ

ਮਫਾ	ਈ	ਲੁਨ	ਮਫਾ	ਈ	ਲੁਨ
ਲਈ	ਤੂੰ	ਫਾ	ਨਆ	ਏ	ਨੇ
ਤਿਰੇ	ਮਿਹ	ਮਾ	ਨਆ	ਏ	ਨੇ

(੪) ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਬਖਸ਼, ਆਪੇ ਹੀ ਮਿਲਾ ਲੈਨਾਂ
ਗਮਾਂ ਦੀ ਰਾਤ ਕਾਲੀ ਤੂੰ ਵੀ ਹੱਸ ਹੱਸ ਕੇ ਬਿਤਾ ਲੈਨਾਂ

ਮਫਾ	ਈ	ਲੁਨ	ਮਫਾ	ਈ	ਲੁਨ
ਮਿਅਪ	ਣੇ	ਦਿਲ	ਦਿਝੂੰ	ਘੇ	ਬੱਖ
ਗਮਾਂ	ਦੀ	ਰਾ	ਤਕਾ	ਲੀ	ਠੰ

ਮਫਾ	ਈ	ਲੁਠ	ਮਫਾ	ਈ	ਲੁਠ
ਮਆ	ਪੇ	ਹੀ	ਮਿਲਾ	ਲੈ	ਨਾ
ਵਿਹੱਸ	ਹੱਸ	ਕੇ	ਬਿਤਾ	ਲੈ	ਨਾ

(੫) ਤੜਫਦੀ ਏ ਬਿਜਲੀ ਮਚਲਦੇ ਨੇ ਤਾਰੇ
ਮੇਰੇ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਨੇ ਹੁਸਨ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ

(ਬ : ਰ : ਯੁਮਨ)

ਫੜ੍ਹ	ਲੁਠ	ਫੜ੍ਹ	ਲੁਠ	ਫੜ੍ਹ	ਲੁਠ	ਫੜ੍ਹ	ਲੁਠ
ਤੜਫ	ਦੀ	ਇਬਿਜ	ਲੀ	ਮਚਲ	ਦੇ	ਨਿਤਾ	ਰੇ
ਮਿਠੇ	ਇਸ਼	ਕਨੂੰ	ਨੇ	ਹੁਸਨ	ਦੇ	ਇਸ਼ਾ	ਰੇ

(੬) ਹੈ ਵਿਲਚਸਪ ਔਰਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਰਾਹ
ਨਜ਼ਾਰੇ ਨਵੇਂ ਨਿਤੇ ਹੈ ਤਕਦੀ ਨਿਗਾਹ

(ਅਵਾਰਾ)

ਫੜ੍ਹ	ਲੁਠ	ਫੜ੍ਹ	ਲੁਠ	ਫੜ੍ਹ	ਲੁਠ	ਫੜ੍ਹ	ਲੁਠ
ਹਿਦਿਲ	ਚਸ	ਪਔ	ਰਤ	ਦਿਜੀ	ਵਨ	ਦਰਾ	ਹ
ਨਜ਼ਾ	ਰੇ	ਨਵੇਂ	ਨਿਤ	ਹਿਤਕ	ਦੀ	ਨਿਗਾ	ਹ

(੭) ਮਿਲ ਗਏ ਵਿਛੜੇ ਹੋਏ ਕੁਝ ਯਾਰ, ਪੀਣੀ ਪੈ ਗਈ
ਲੱਖ ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਇਨਕਾਰ, ਪੀਣੀ ਪੈ ਗਈ।

(ਜੋਹਰ ਅਦੀਬ)

ਫਾ	ਇਲਾ	ਤੁਠ	ਫਾ	ਇਲਾ	ਤੁਠ
ਮਿਲ	ਗਏ	ਵਿਛ	ੜੇ	ਹੋਏ	ਕੁੱਛ
ਲੱਖ	ਖਮੋਂ	ਕਰ	ਦਾ	ਰਿਹਾ	ਇਨ

ਫਾ	ਇਲਾ	ਤੁਠ	ਫਾ	ਇਲੁਠ
ਯਾ	ਰਪੀ	ਣੀ	ਪੈ	ਗਈ
ਕਾ	ਰਪੀ	ਣੀ	ਪੈ	ਗਈ

(੮) ਅੱਜ ਅਨੋਖਾ ਜਾਪ ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾਂ
ਇੱਕ ਪਵਿਤ੍ਰ ਪਾਪ ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾਂ

(ਆਵਾਰਾ)

ਫਾ ਇਲਾ ਤੁਨ ਫਾ ਇਲਾ ਤੁਨ ਫਾ ਇਲਾ ਤੁਨ
ਅੱਜ ਅਨੋ ਖਾ ਜਾ ਪਮੈਂ ਕਰ ਦਾ ਰਿਹਾ
ਇੱਕ ਪਵੀ ਤਰ ਖਾ ਪਮੈਂ ਕਰ ਦਾ ਰਿਹਾ

(੯) ਨ ਜਚਿਆ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਅਜੇ ਇਸ਼ਕ ਮੇਰਾ,
ਜ਼ਮਾਨੇ ਨੂੰ ਦਿਸਦਾ ਏ ਸੂਰਜ ਹਨਰਾ

(ਬੀਸ਼ਵਰ)

ਫਉ ਲੁਨ ਫਉ ਲੁਨ ਫਉ ਲੁਨ ਫਉ ਲੁਨ
ਨ ਜਚਿ ਆ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਅਜੇ ਇਸ਼ ਕਮੇ ਰਾ
ਜ਼ਮਾ ਨੇ ਨੁਦਿਸ਼ ਦਾ ਇਸੂ ਰਜ ਹਨੇ ਰਾ

(੧੦) ਦਿਲਦਾਰ ਕੌਲ ਬਹਿ ਕੇ, ਦਿਲ ਬੇ ਕਰਾਰ ਕਿਉਂ ਏ ?
ਤੇ ਮੇਲ ਵੇਲੇ ਦਿਲ ਤੇ, ਇਹ ਗ਼ਮ ਦਾ ਭਾਰ ਕਿਉਂ ਏ ?

(ਮੁਸ਼ਤਾਕ)

ਮਫ ਊਲ ਫਾ ਇਲਾ ਤੁਨ ਮਫ ਊਲ ਫਾ ਇਲਾ ਤੁਨ
ਦਿਲ ਦਾਰ ਕੇ ਲਬਹਿ ਕੇ ਦਿਲ ਬਕ ਰਾ ਰਕਿਉਂ ਏ
ਤੇ ਮੇਲ ਵੇ ਲਿਦਿਲ ਤੇ ਹਿਗ਼ ਮਦਾ ਭਾ ਰਕਿਉਂ ਏ

(੧੧) ਇਸ਼ਕੇ ਦੀ ਖੇਡ ਅੰਦਰ, ਦੋਵੇਂ ਰਹੇ ਹਾਂ ਸ਼ੀਰੀ
ਦੋਵੇਂ ਰਹੇ ਹਾਂ ਫਾਡੀ, ਦੋਵੇਂ ਰਹੇ ਹਾਂ ਮੀਰੀ

(ਅਜਾਇਬ ਚਿਤਕਾਰ)

ਮਫਉ ਲ ਫਾ ਇਲਾ ਤੁਨ ਮਫਉਲ ਫਾ ਇਲਾ ਤੁਨ
ਇਸ਼ਕੇ ਦਿ ਖੇ ਡਾਂ ਦਰ ਦੋ ਵੇਰ ਹੇ ਹਾਂਸੀ ਰੀ
ਦੋਵੇਂ ਰ ਹੇ ਹਾਂਫਾ ਡੀ ਦੋ ਵੇਰ ਹੇ ਹਾਂਸੀ ਰੀ

(੧੨) ਮੌੜੀ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਪਦੀ ਅਕਾਸ਼ ਤੰਗ ਤੰਗ
ਸ਼ਾਮਾਂ ਉਦਾਸ਼ ਸੇਰੀਆਂ ਗੂੜ੍ਹਾ ਗ਼ਮਾਂ ਦਾ ਰੰਗ

(ਅਜਾਇਬ ਚਿਤਕਾਰ)

ਮਫਤੈ ਲ ਫਾ ਇਤਾ ਤ ਮਫਾ ਈਝ ਫਾ ਇਲਾ ਤ
 ਸੌੜਾ ਚ ਮੀ ਨਜਾ ਪ ਦਿਆ ਕਾਸ਼ ਤੰ ਗਤੰ ਗ
 ਸਮਾ ਉ ਦਾ ਸਮੇ ਰਿ ਅਗੂ ਤਾਗ ਮਾ ਦਰੰ ਗ

ਚਿੰਤਕਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਹ ਗਜ਼ਲ ਮੁਸ਼ਕਲ ਬਾਹਰ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਬਹਿਰਾਂ ਘਟ ਹੀ ਪਰਚਲਤ ਹਨ। ਉਂਜ ਇਸ ਦੀ ਰਵਾਨੀ ਦੇਖਣ ਯੋਗ ਹੈ।

ਫਾਰਸੀ ਅਲੰਕਾਰ

ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਪਰਭਾਵ ਬਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਸੌਂਦਰਯ ਦੇ ਨਿਰੂਪਣ ਲਈ ਨਖਸ਼ਿਖ ਵਰਣਨ ਦਾ ਜੋ ਢੰਗ ਇਕ ਤਆਰ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅਸੀਂ ਪਿਛੇ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਗਿਆਤ ਲਈ ਕੁਝ ਫਾਰਸੀ ਉਪਮਾਵਾਂ ਤੇ ਰੂਪਕਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਦਰਸਾਂਦੇ ਹਾਂ।

੧. ਇਹ ਮਿਤਾਬ ਸੁਨੀਂਦਾ ਸਾਉ, ਕਿਸ ਲਾਹੈ ਆਣ ਫਹਾਇਆ।

੨. ਹੂਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਾਤ ਸਿਆਲੀ ਆਹੀਂ, ਅੰਬਰ ਪਾੜਨ ਖਾਕੀ, ਪਰੀਆਂ।

(ਦਮੋਦਰ)

੩. ਸੁੰਮ ਬੱਗੀ ਦੇ ਖੜਕਦੇ ਜਿਉਂ ਲੋਹੇ ਪੈਣ ਧਰੀਂ

ਦੁੱਮ ਬੱਗੀ ਦੀ ਇੰਦ ਫਿਰੋ ਜੈਸੀ ਵੇਰੀ ਕਰੇ ਗੁਲਮ

(ਪਲੂ)

੪. ਉਹ ਦਾਗ ਪਲੀਤ ਛਛੀਅ ਵਾਂਝ ਬਦਲ ਕੜਕਣ

ਜਿਉਂ ਦਰ ਖੁਲ੍ਹੇ ਦੋਜ਼ਖਾ ਮੂੰਹ ਭਾਈਂ ਭੜਕਣ

੫. ਨੇਜ਼ੇ ਆਇ ਨੇ ਢੁਕ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਹੜ ਦੇ

ਜਿਰ ਨਿਵਾਇ ਬਰਛੀਆਂ ਤਸਬੀਹਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ

(ਨਜ ਬਤ)

੬. ਸਾਹਿਬਾਂ ਰੰਗ ਮਜੀਠ ਦਾ, ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਧਰਤ ਰਗੰਨ।

ਉਹਦੀ ਜੁਤੀ ਤੇ ਦੋ ਵਾਲੀਆਂ, ਦੋ ਬਤਖਾਂ ਚੋਗ ਚੁਗੰਨ।

ਉਹਦਾ ਕੱਦ ਸਕੀਮ ਤਨ, ਵਿਚ ਤਰੱਕਲ ਵੱਟ ਪਵੰਨ

ਅਤੇ ਨੱਕ ਕੰਡੀ ਦਾ ਪੀਪਲਾ ਜੁਲਫਾਂ ਨਾਗ ਪਲਮੰਨ।

ਉਹਦੀਆਂ ਸੁਰਖ ਲਬਾਂ, ਵੰਦ ਉਜਲੇ ਜਿਉਂ ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਭਖੰਨ ।
ਉਹਦੇ ਤ੍ਰਿਖੇ ਨੈਣ ਕਟਾਰੀਆਂ, ਦੁਸਰ ਘਾਉ ਕਰੰਨ ।
ਜਿਉਂ ਤੇਜ਼ੀ ਸੂਰਜ ਸਾਹਮਣੇ, ਲਾਟਾਂ ਨੈਣ ਮਚੰਨ ।
੭. ਸੂਰਤ ਇਸ ਹਿਸਾਬੋਂ ਬਾਹਰ, ਕਿਆ ਕਿਆ ਸਿਫਤ ਕਜੀਵੇ
ਮੂੰਹ ਮਾਹਤਾਬ, ਸਨੋਬਰ ਕਾਮਤ, ਅੱਖੀ ਰੋਸ਼ਨ ਦੀਵੇ
ਪਲਕਾਂ ਤੀਰ, ਕਮਾਨਾਂ ਅਬਰੂ, ਦੰਦ ਵੰਬੇ ਦੀਆਂ ਕਲੀਆਂ
ਨਾਜ਼ਕ ਬਦਨ, ਸੁਰਾਹੀ ਗਰਦਨ, ਉਂਗਲੀਆਂ ਜਿਉਂ ਫਲੀਆਂ
ਠੋਡੀ ਸੇਬ. ਅਲਫ ਜੂ ਬੀਨੀ, ਲੋਂਗ ਨਵਾਬ ਸਮਾਵੇ
ਗੁਲ ਲਾਲਾ ਤੋਂ ਰੰਗ ਸਵਾਯਾ, ਦੇਖ ਪਰੀ ਸ਼ਰਮਾਵੇ
ਜੁਲਫਾਂ ਪੇਰ ਪਾਏ ਰੁਖ ਉਤੇ ਵਾਂਗੂੰ ਕਾਲਿਆਂ ਨਾਗਾਂ
ਹੁਸਨ ਜੁਲੇਖਾਂ ਓੜਕ ਨਾਹਿੰ ਸੋ ਲਿਖੀ ਕਾਗਾਂ

(ਹਾਫਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ)

੮. ਸੂਰਤ ਦਾ ਕੁਝ ਅੰਤ ਨਾ ਰੋਸ਼ਨ ਵਾਂਗੂ ਚੰਦ
ਜੁਲਫਾਂ ਉਪਰ ਆਬਕਾਂ ਮੋਤੀ ਆਹੇ ਦੰਦ
ਅਬਰੂ ਜਾਨ ਕਮਾਨ ਤੂੰ ਪਲਕਾਂ ਵਾਂਗੂ ਤੀਰ
ਇਕ ਨਿਗਾਹੇ ਮਾਰਦੀ ਫਾਹੀ ਘੱਤ ਸਰੀਰ
ਸੁਆਦੇ ਵਾਂਗੂ ਅਖੀਆਂ ਯਾ ਆਹੇ ਬਦਾਮ
ਕੱਛੇ ਮਾਰੇ ਆਬਕਾਂ ਵੱਜਣ ਗੁਜ਼ਰ ਤਮਾਮ
ਗਿਰਦ ਆਹਾ ਮੂੰਹ ਉਸ ਦਾ ਮੀਸੇ ਵਾਂਗ ਪਛਾਨ
ਦੰਦ ਆਏ ਜੋ ਸਾਨ ਸੀ ਰੋਸ਼ਨ ਤਾਰੇ ਜਾਨ
ਠੋਡੀ ਸੇਬੇ ਉਸ ਦੀ ਖਾਸਾ ਖੂਹ ਅਜੀਬ
ਜੋ ਵੇਖੇ ਡਿੱਗ ਪਵੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚ ਗਰੀਬ ।

(ਜੰਗਨਾਮਾ-ਹਾਮਦ)

੯. ਦੂਰ ਨਵਾਬ ਕੀਤਾ ਇਲਬਰ ਨੇ, ਅਤੇ ਚਮਕੀ ਤੋੜ ਸਿਆਨੋਂ ।
ਯਾ ਉਹ ਬਰਕ ਅੰਬਰ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀ, ਸਾ ਹੂਰ ਡਿੱਗੀ ਅਸਮਾਨੋਂ ।

(ਹਾਬਮ)

੧੦. ਪਲਕਾਂ ਤੀਰ, ਕਮਾਨਾਂ ਅਬਜੂ, ਮਿਸਲ ਕੀ ਓਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ।

ਸੂਰਜ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਬਲਕੇ, ਜੀਨਤ ਕੋਸ ਕਜ਼ਾਹ ਦੀ ।

ਲਬ ਦਰਿਆ ਹੁਸਨ ਦੇ ਅੰਦਰ, ਜਿਉਂ ਗੁਲੀਆਂ ਦੇ ਬੂਟੇ ।

ਸੂਰਜ ਵਾਗੂੰ ਅਲਖ ਮੂੰਹੋਂ ਤੇ ਲਾਨਾ ਖਾਵੇ ਖੂਟੇ ।

ਦੋ ਰੁਖਸਾਰੇ ਰੂਪ ਬੰਗਾਰੇ ਜਿਉਂ ਕਰ ਮਧ ਪਿਆਲੇ ।

ਜੁਲਫਾਂ ਖਮ ਦਰ ਖਮ ਵਲ ਸੰਦਲ ਸਪ ਸਪਾਹੀ ਕਾਲੇ ।

ਕੋਸ ਕਜ਼ਾਹ ਦੇ ਪਲੰਘ ਫਲਕ ਤੇ ਦੋ ਮਹਿਤਾਬ ਰਸੀਲੇ ।

ਵਸਮੀਂ ਸੂਹੇ ਕੀਤੇ ਦੋਵੇਂ ਭਵਾਂ ਰੰਗੀਲੇ ।

(ਅਹਿਮਦ ਯਾਰ)

੧੧ ਲਾਇਕ ਸੋਹਣੀ ਸਿਫਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੁਸਨ ਕਮਾਲ ।

ਚੰਦ ਮਥੇ ਵਿਚ ਡਲਕਦਾ ਜੋਸ਼ ਹੁਸਨ ਦੇ ਨਾਲ ।

ਠੋਡੀ ਕਦਰ ਬਦਾਮ ਦੀ ਵਾਂਗੂੰ ਮੀਮ ਦਹਾਨ ।

ਬਾਜ਼ੂ ਘੜੇ ਖਰਾਈਆਂ ਖਾਸ ਖਰਾਦ ਉਤਾਰ ।

ਉਂਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾੜਕੀ ਫਲੀਆਂ ਦੇ ਮਿਕਦਾਰ ।

(ਕਾਦਰਯਾਰ)

੧੨ ਮੀਮ ਮੂੰਹ ਮਹਿਤਾਬ ਦੇ ਵਾਂਗ ਉਹਦਾ,

ਸਿਰ ਤੇ ਵਾਲ ਨੇ ਮਿਸਲ ਸ਼ਬ-ਤਾਰ ਕਾਲੇ

ਕਾਲੇ ਮੂੰਹ ਖਜ਼ਾਲਤ ਬੀਂ ਫੋਰ ਲੈਵਣ,

ਵੇਖੋਂ ਪੈਰ ਜੇ ਜੁਲਫ ਦੇ ਤਾ ਵਾਲੇ

(ਟੀ. ਸੀ ਗੁਜਰਾਤੀ)

੧੩ ਤਕ ਤੱਕ ਤੈਨੂੰ ਭੈਣ ਮੇਰੀਏ, ਨੈਣ ਹਰਾਨੇ ਮੇਰੇ ।

ਤੂੰ ਤਾਂ ਪਰੀ ਹੁਸਨ ਦੀ ਜਾਪੇਂ ਕਿਥੇ ਸ਼ਾਹਪਰ ਤੇਰੇ ?

ਕਿਉਂ ਤੂੰ ਲਾਹ ਸੰਗਦੂਰਾਂ ਤਾਈਂ ਚੰਦਨ ਕੀਤਾ ਖਾਲੀ ?

ਇੱਕੋ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਸੁੰਬਲ ਪੁੱਟ ਨਾ ਸੁੱਟਦੇ ਖਾਲੀ ?

ਭੋਨ ਸੁੱਟਦਾ ਮੈਂ ਹੱਥ ਓਸ ਦੇ ਹੱਥ ਜੇ ਪੈਂਦਾ ਮੇਰਾ,

ਜਿਸ ਜ਼ਾਲਮ ਤੇ ਪਾਪੀ ਬੰਦੇ, ਸਰੂ ਛਾਗਿਆ ਤੇਰਾ ।

ਵੇਲਾਂ ਬਾਬ ਨਾ ਸੋਹਣ ਸੁਫੇਦੇ, ਜਾਲਾਂ ਬਾਬ ਸ਼ਿਕਾਰੀ,
ਸੱਪਾਂ ਬਾਬ ਨ ਸੋਹਣ ਖਜ਼ਾਨੇ ਮੁਸਕਾਂ ਬਾਬ ਤਤਾਰੀ ।

(ਮੌਹਨ ਸਿੰਘ — ਸਿੰਧਣ)

ਸ਼ੰਗਾਰ-ਰਸੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਆਏ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਪਾਠਕਾਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਰੱਖ ਚੁਕੇ ਹਾਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਇਸ ਲੰਮੇ ਮੇਲ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਉੱਤੇ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਇਕ ਪੱਖੀ ਨਹੀਂ ਅਨੇਕ ਪੱਖੀ ਪਰਭਾਵ ਪਿਆ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਪਣਾ ਲੈਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬਹੁਤ ਹੈ ; ਜੋ ਕੁਝ ਲਿਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਸਮਾਲਿਆ, ਕਿ ਜਤਨ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਨਖੇੜਨਾ ਔਖਾ ਹੈ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਨਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਰਚੀ, ਪਰ ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਅਰਬੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਸੰਕੇਤਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਕੀਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਯੂਸਫ ਜੁਲੇਖਾ, ਲੈਲਾ ਮਜਨੂੰ, ਜ਼ੁਰੀਆ, ਮਨਸੂਰ, ਮੂਸਾ, ਤਬਰੀਜ਼ ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਤੇ ਫਾਰਸੀ

ਫਾਰਸੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਢਾਲਣ ਵਿਚ ਕੀ ਹਿਸਾ ਪਾਇਆ ? ਇਹ ਇਕ ਬੜਾ ਕਠਿਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ । ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ । ਕੋਲਬਰਕ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਕੋਈ ਵਾਰਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਸ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਦੇ ਰਚਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਖੋਜੀਆਂ ਨੇ ੧੬੩੫ ਈਸਵੀ ਮਿਥਿਆ ਹੈ । ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਈ ਪਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ । ਕਾਬੂਸ ਨਾਮਾ (੪੭੫ ਹਿਜਰੀ), ਸਿਆਸਤ ਨਾਮਾ (੧੦੯੨ ਈਸਵੀ), ਸਫਰ ਨਾਮਾ ਖੁਸਰੋ, ਚਹਾਰ ਮਕਾਲਾ (੫੫੧ ਹਿਜਰੀ) ਕਲੇਲਾ-ਵ-ਇਮਨਾ ਬਹਿਰਾਮ ਸ਼ਾਹੀ (੧੧੫੦ ਈ.) ਅਖਲਾਕ-ਨਾਸਰੀ ਗੁਲਿਸਤਾਨ ਵਰਗੀਆਂ ਕਈ ਅਦੁਤੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ ।

ਦਰ ਅਸਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪਿਰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਸਰਕਾਰੀ ਬੋਲੀ ਫਾਰਸੀ ਸੀ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਆਗੂਆਂ ਦਾ ਝੁਕਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਬ੍ਰਜ ਵਲ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਭੀ ਜੋ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਆਗਮਨ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਯੋਗ ਬਾਂ ਲੈਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ । ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੇ

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੁੰਘਾ ਪਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਕ ਜੀਵਨ-ਆਦਰਸ਼ ਬਣ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਗੱਦ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।

ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਵਲੀਆਂ ਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਚਿਰ ਕਾਲ ਤੋਂ ਚਲਿਆ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਕਵਾਲ (ਬਚਨ) ਬੜੀ ਬਰਧਾ ਨਾਲ ਸਾਂਭੇ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਕਥਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ, ਸਫਰ, ਸਿਖਿਆ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਹਜ਼ਰਤ ਖਵਾਜਾ ਮੁਅਈਨ-ਉਦ-ਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ, ਫਰੀਦਦੀਨ, ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ, ਹਜ਼ਰਤ ਨਜ਼ਾਮੁਲ, ਔਲੀਆ, ਹਮੀਦੁਦੀਨ ਨਾਗੌਰੀ ਆਦਿ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਤੇ ਬਚਨ ਪਰਸਿਧ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਰਚਨਾਂ ਨੂੰ ਮਲਫੂਜ਼ਾਤ ਸਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਗੱਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕਿਸੇ ਚਾਹ ਦਾ ਸਿਟਾ ਦਿਸ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੁ ਇਸ ਵਿਚ, ਅਰੰਭ ਵਿਚ, ਸਾਨੂੰ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਪਰਮ ਰਥ ਟੀਕੇ ਆਦਿ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਣ ਵਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਬਹੁਤਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ। ਮਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ੁਰਾ ਦੀ ਕਿਤਾਬ 'ਪਕੀ ਰੋਟੀ' ਲਿਖੀ ਤਾਂ ਗਈ ਪਰ ਬਹੁਤ ਪਿਛੋਂ। ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੇ ਹਥਾਂ ਵਿਚ ਪਲੀ। ਸੁ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਘਟ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਅਸਰ ਬੋਲੀ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਿਹਾ ਇਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਣ ਢੰਗ ਜਾਂ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਨਾ ਢਾਲਿਆ। ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਅਲੰਕਾਰ ਜੜਤ ਤੇ ਮੌਖੇਰੀ ਤੇ ਪੇਚਦਾਰ ਗਦ ਵਰਗੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ।

ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਖਾ ਤੇ ਅਸਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਗਦ ਰਚਨਾ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚੋਂ ਲਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਥਾਂ ਥਾਂ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੇ ਤੱਤਸਮ ਜਾਂ ਤਦੱਭਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੜੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਸ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੰਦਰਾਂ ਫੀ ਸਦੀ ਤਕ ਮਿਥੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ:—

‘ਸੁਣ ਹੋ ਪੰਡਿਤ ! ਉਸ ਸਾਹਿਬ ਕਾ ਐਸਾ ਭਰੂ ਹੈ ਜੋ ਮੇਰੀ ਦੇਹ ਭੈਮਾਨ ਹੋਇ ਗਈ ਹੈ । ਜੋ ਈਹਾਂ ਖਾਨ ਸੁਲਤਾਨ ਕਹਾਇਦੇ ਬੇ ਸੋ ਭੀ ਮਰਿ ਖਾਕ ਹੋਇ ਗਏ । ਜਿਨ ਕਾ ਅਮਰੁ ਮਨੀਤਾ ਥਾ, ਜਿਨ ਕੇ ਭਰਿ ਪ੍ਰਿਥਮੀ ਭੈਮਾਨ ਹੋਤੀ ਥੀ ਸੋ ਭੀ ਮਰ ਗਏ । ਸੁਣ ਹੋ ਪੰਡਤਾ । ਮੈਂ ਕੂੜਾ ਨੇਹੁ ਕਿਸ ਸੋਂ ਕਰਓਂ, ਹਮ ਭੀ ਉਠਿ ਜਾਹਿੰਗੇ । ਖਾਕ ਦਰ ਖਾਕ ਹੋਇ ਜਾਹਿੰਗੇ । ਹਮ ਤਿਸਕੀ ਬੰਦਗੀ ਕਰਿੰਗੇ ਜ ਕੀਆ ਲਏਗਾ, ਫਿਰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਸਉ ਕੜਾ ਨੇਹੁ ਕਿਆ ਕਰਿਹਿ ?”

(੧੨%)

ਇਹ ਟੋਟਾ ਕਿਸ ਵਿਸ਼ਵ ਤਰੱਦਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸੀ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਸੀ । ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲ ਗਲ ਸਮੇਂ ਬੋਲ ਚਾਲ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਅੰਬ ਵਧੇਰੇ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ । ਸ਼ਾਇਦ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਕ ਰੰਗਣ ਦੇਣ ਦੀ ਖਾਤਰ ਹੋਵੇ ।

“ਤਬਿ ਓਥਹੁ ਰਵੈ, ਪੈਂਡੇ ਪੈਂਡੇ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਪਥਿ ਆਇ ਨਿਕਲੈ । ਤਬਿ ਪਾਣੀ ਪਥਿ ਕਾ ਪੀਰ ਸੇਖ ਸਰਫ ਥਾ । ਤਿਸਕਾ ਮੁਰੀਦੁ ਸੇਖ ਟਟੀਹਰੁ ਥਾ । ਉਹੁ ਪੀਰੁ ਕੇ ਤਾਈ ਅਸਤਾਵਾ ਪਾਣੀ ਕਾ ਭਰਣਿ ਆਇਆ ਸਾ । ਅਗੈ ਬਾਬਾ ਤੇ ਮਰਦਾਨਾ ਦੋਨੋਂ ਬੈਠੇ ਥੇ, ਏਨਿ ਆਇ ਸਲਾਮੁ ਪਾਇਆ । ਆਖਿਓਸੁ: ਸਲਾਮਾਂ ਲੇਕ, ਦਰਵੇਸ ।, ਤਬਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕੁ ਬੋਲਿਆ, ਆਖਿਓਸੁ, ‘ਅਲੇਖ ਕਉ ਸਲਾਮ ਹੋ, ਪੀਰ ਕੇ ਦਸਤ ਪੇਸ਼ !’ ਤਬਿ ਪੇਖ ਟਟੀਹਰੁ ਹਰਾਨ ਹੋਇ ਗਇਆ । ਆਖਿਓਸੁ, ‘ਅਜ ਤੋੜੀ ਸਲਾਮ ਕਿਸੇ ਨਾਹੀ ਫਰਿਆ । ਪਰ ਹੋਵੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੀਰ ਨੂੰ ਖਬਰ ਕਰੀ ।’ ਤਬਿ ਆਇ ਅਰਜੁ ਕੀਤੋਸੁ, ਆਖਿਓਸੁ, ‘ਪੀਰ ਸਲਾਮਤਿ । ਏਕ ਦਰਵੇਸੁ ਕਾ ਆਵਾਜੁ ਸੁਣ ਕਰ ਹੈਰਾਨੁ ਥੀਆ ਹਾਂ’ ਤਾਂ ਪੀਰ ਆਖਿਆ, ‘ਕਹੁ ਦੇਖ ਕੈਸਾ ਹੈ ?’ ਤਬਿ ਸੇਖ ਟਟੀਹਰੁ ਆਖਿਆ, ‘ਜੀਵੈ ਪੀਰ ਸਲਾਮਤਿ । ਮੈਂ ਅਸਤਾਵਾ ਭਰਣਿ ਗਇਆ ਆਹਾ, ਉਹੁ ਬੈਠੇ ਆਹੋਏ ਆਗੈ, ਮੈਂ ਜਾਇ ਸਲਾਮੁ ਪਾਇਆ, ਆਖਿਆ ਸਲਾਮਾਂ ਲੇਕ ਹੋ ਦਰਵੇਸ । ਤਬਿ ਉਹੁ ਬੋਲਿਆ, ਆਖਿਓਸੁ-ਅਲੇਖ ਕਉ ਸਲਾਮ ਹੋ ਪੀਰ ਕੇ ਦਸਤ ਪੇਸ਼ ਤਬਿ

ਪੀਰ ਕਹਿਆ ਬੱਚਾ ! ਜਿਸ ਅਲੇਖ ਕਉ ਸਲਾਮ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਤਿਸਕਾ ਦੀਦਾਰ
ਦੇਖਾ ਹੈ । (੨੨%)

ਕੁਝ ਹੋਰ ਫਾਰਸੀ ਨਾਲ ਲਦੇ ਵਾਕ ਦੇਖੋ:—

੧. 'ਹਿੰਦੂ ਕਹਿਨ ਜੇ ਕੋਈ ਦੇਵਤਾ ਸਰੂਪ ਪੈਦਾ ਹੋਯਾ ਹੈ ਅਤੇ
ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਹਿਨਿ ਜੇ ਕੋਈ ਖੁਦਾਇ ਦਾ ਸਾਦਿਕੁ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

੨. ਖਾਨ ਜੀ ਇਨ ਕਾਈ ਪਾਈ ਹੈ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਤਕਸੀਰ ਜਾਹਿਰ ਕਰਿਉ ।

੩. 'ਵਡਾ ਹੈਫੂ ਹੋਇਆ ਜੋ ਕਾਲੂ ਦਾ ਪੁਤਰ ਦਿਵਾਨਾ ਹੋਇਆ ।'

੪. ਖਾਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ—'ਅਜ਼ ਬਰਾ ਖੁਦਾਇ ਕੇ ਤਾਂਈ ਦੀਦਾਰ ਦੇਹਿ !'

੫. ਗਇ ਹਵਾਏ ਨਾਲ ਉੱਠ ਗਇਆ

੬. ਗੁਰੂ, ਨਾਨਕ ਪਸਿ ਆਇਆ, ਅਵਾਜੁ ਬੋਲਿਆ, ਆਖਿਓਸੁ,
ਅਗਰ ਤੁਰਾ ਸੁਆਲ ਮੇ ਪਰਸੰਮ ਹਿਲਾ ਜਬਾਬੁ ਬੁਗੋ ਦਰਵੇਸ਼: ਖਫਨੀ ਫਿਰਾਕਿ
ਸੁਮਾਰਿ ਜ਼ੇਬਾਸਿ ?'

੭. 'ਮਾਰਣਿ ਜੀਵਾਲਣ ਵਾਲਾ ਖੁਦਾਇ ਹੈ, ਅਤੇ ਦੁਆ ਏ ਫਕੀਰਾਂ ਰਹਮੁ
ਮਲਾਹ ਹੈ ।'

੮. ਅਲੇਖਮ ਅਸਲਾਮ. ਪੀਰ ਜੀ ਸਲਾਮਤਿ ! ਆਈਐ ਖੁਦਾਇ ਅਸਾਨੂੰ ਮਿਹਰਵਾਨ
ਹੋਇਆ, ਤੁਸਾਡਾ ਦੀਦਾਰ ਪਾਇਆ ।'

੯. ਕਿਆ ਈਮਾਨ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਕਾ ਜੇ ਹਿੰਦੂ ਉਪਰ ਈਮਾਨ ਕਰਤੇ
ਹੈਂਨ ?

੧੦. ਜੋ ਕੁਝ ਫਕੀਰਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਹੋਂਦੀ ਹੈ, ਸਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਪਰੁ ਜੇ
ਫਕੀਰ ਕਵਣ ਹੈਂ ? ਜਿ ਮਿਹਰ ਮੁਹਬਤ ਵਿੱਚ ਹੈਨਿ, ਕਮ ਸੁਆਲ ਹਨਿ,
ਸਿਦਕ ਸਬੂਰੀ ਵਿੱਚ ਹਨਿ ਪੰਚ ਭੂ ਆਤਮਾ ਵੱਸ ਕੀਤੇ ਹੈਨਿ. ਦੂਜੇ
ਅੰਦੇਸੀ ਭੀ ਨਹੀਂ ਕਰਿੰਦੇ, ਫਿਕਰਵਾਨ ਮੌਮ ਦਿਲ ਸਾਦਿਕ ਹੈਂ, ਖੁਦਾਇ ਦੇ
ਦਰਵੇਸ਼ ਹੈਂ ਸਿ ਫਕੀਰ ਉਹ ਹੈ !

ਕੁਝ ਫਾਰਸੀ ਤੱਦਭਵ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਦੇਖੋ:—

ਕਾਗਦ, ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ (ਸਨਾ), ਨੀਸਾਣ (ਝੰਡਾ), ਨਜੀਕ (ਨਜ਼ਦੀਕ)
ਪਾਤਸਾਹੀ, ਸਾਹ (ਸ਼ਾਹ) ਸਜਾਇ (ਸਜ਼ਾਇ), ਤੋਰਕੀ (ਤੁਰਕੀ, ਫਾਰਸੀ)

ਜਬਾਬ (ਜਵਾਬ), ਸਹਰ (ਬਹਿਰ), ਰੁਜਗਾਰ, ਮਿਹਰਵਾਨ, ਨਬਾਬ ਅਰਜ, ਸੁਪਾਰਸ (ਸਿਫਾਰਸ਼), ਸਿਟੋ ਪਾਉ, ਖਿਜਮਤਿਦਾਰ, (ਖਿਦਮਤਗਾਰ) ਨਦਰ, ਤਕਸੀਰ, (ਕਸਰ), ਨਿਵਾਜ਼ (ਨਿਮਾਜ਼), ਨਿਵਾਜਸ (ਨਿਵਾਜ਼ਸ਼) ਫਦਲ, ਖਫਣ, ਜਾਨਵਰ, ਰਜਾਇ, ਲਸਕਰ, ਉਸ ਆਰ (ਹੁਸ਼ਿਆਰ) ਸੁਹਾਣ (ਸੁਬਹਾਨ) ਦਸਤ ਪੋਸੀ (ਦਸਤਬੋਸੀ), ਵੁਰਮਾਇਸਿ, ਵਖਤ (ਵਕਤ) ਆਜਜ (ਆਜਜ਼), ਗਰੀਬ-ਨਿਵਾਜ, ਸੈਲ (ਸੈਰ), ਅਰਸ (ਅਰਸ਼), ਭਿਸਤ (ਬਹਿਸਤ)

ਤਤਸਮ ਸ਼ਬਦ :—

ਕਲਮ, ਦਰਗਾਹ ਖਾਨ, ਸੁਲਤਾਨ, ਖਾਕ, ਅਮਰੁ, ਬੰਦਗੀ, ਹੈਰਾਨ, ਫਕੀਰ, ਮਜਲਸ, ਖੁਦਾਇ, ਬਰਕਤ, ਦਿਵਾਨਾ, ਗੁਨਾਹ, ਦੀਵਾਨ ਸਲਾਮਤ, ਪਿਆਦਾ, ਬਾਗ, ਸਦਕਾ, ਫਸਲ, ਹਾਸਲ (ਮਾਲੀਆ), ਕਿਤਾਬਤ (ਚਿੱਠੀ) ਜਹਾਨ, ਅਲੂਫਾ (ਭੱਤਾ), ਹਾਜ਼ਰ, ਤਸਲੀਮ, ਕਰਮ, ਕਮਰ, ਸੁਖਨ, ਦਿਲਗੀਰ, ਤਰਫ, ਕਬੂਲ, ਹੁਕਮ, ਮਾਲ, ਦਾਦਾਰ, ਪੈਦਾਇਸ਼, ਹਕੀਕਤ ਗੋਰ, ਦਸਤ ਪੰਜਾ, ਮੁਜਾਲ, ਦੁਨੀਆਦਾਰ, ਬੈਤ, ਬਿਆਨ, ਸਰੋਦ, ਕਤਲ ਆਮ, ਕੀਮਤ, ਗਉਗਾ, ਮੁਰੀਦ, ਈਮਾਨ, ਵਜੁਹ (ਤੰਨਖਾਹ), ਖਬਰ, ਬਦਬਖਤ, ਕਮਬਖਤ, ਕਾਸਾ, ਬਦਅਮਲ, ਸ਼ਰਾਬ, ਰੋਜ-ਕਿਆਮਤ, ਮੁਕਾਮ, ਹਾਸਲ, ਮਿਹਰ, ਕਰਾਰ।

ਇਹ ਹੈ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰਤਕ-ਰਚਨਾ ਉਤੇ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਪਰਭਾਵ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹਾ ਵਰਣਨ। ਅਗੋਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸੇ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪਰਭਾਵ ਅਗੇ ਚਲਦਾ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੇ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਵੇਂ ਦਫਤਰੀ ਭਾਖਾ ਫਾਰਸੀ ਹੀ ਚਲੀ ਗਈ ਪਰ ਕੁਝ ਫਾਰਸੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਉਲਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਰਸਿੱਧ 'ਕੀਮੀਆਇ ਸਆਦਤ' ਦਾ ਤਰਜਮਾ 'ਪਾਰਸ ਭਾਗ' ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 'ਆਈਨ-ਅਕਬਰੀ' ਤੇ 'ਅਕਬਰ ਨਾਮੇ' ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਭੰਡਾਰੇ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਬਣਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਣ

ਪਹਿਲੇ ਕਾਂਡ ਵਿੱਚ ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਰੋਤ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਇਕੋ ਬੰਸ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਆਕਰਣਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਤੇ ਭੇਦ ਵੇਖੋ :—

੧. ਦੋਹਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਵਾਕ-ਪਰਬੰਧ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੈ। ਤਰਤੀਬ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ : ਕਰਤਾ, ਕਰਮ ਤੇ ਫੇਰ ਕਿਰਿਆ ; ਜਿਵੇਂ—
 موهن نان خورد (ਮੋਹਨ ਨੇ ਰੋਟੀ ਖਾਧੀ)

੨. ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆ-ਰੂਪ ਹਰ ਇਕ ਪੜਨਾਂਵ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਿਯਤ ਹੈ : ਉਤਮ ਪੁਰਖ ਲਈ ਵਖਰਾ, ਮਧਮ ਲਈ ਵੱਖਰਾ ਤੇ ਅਨਯ ਪੁਰਖ ਲਈ ਵੱਖਰਾ। ਅਗੋਂ ਹਰ ਇਕ ਵਚਨ ਅਨੁਸਾਰ ਫੇਰ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਵਚਨ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦੇ ਹਨ, ਪੁਰਖ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ। ਵੇਖੋ :—

ਉਹ ਗਿਆ (ایشان رفتند), ਉਹ ਗਏ (او رفت),
 ਅਸੀਂ ਗਏ (من رفتیم), ਮੈਂ ਗਿਆ (شما رفتید), ਤੁਸੀਂ ਗਏ (تو رفتی),
 (ما رفتیم)

੩. ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਦੋਹਾਂ ਲਿੰਗ-ਰੂਪਾਂ ਲਈ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਕਿਰਿਆ-ਰੂਪ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਰਿਆ ਰੂਪ ਵੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੜਕਾ ਆਇਆ (طفل آمد) ਲੜਕੀ ਆਈ (دختر آمد)। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਫਾਰਸੀ ਗਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਮਾਸੂਕ ਦਾ ਵਰਣਨ ਨਰ ਵਾਂਗ ਹੀ ਚਲਦਾ ਹੈ।

੪. ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਨੂੰ ਪਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਸਿਰਫ ਕਰਤਾ ਹੀ ਬਦਲਦਾ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਕਰਤਾ ਤੇ ਕਿਰਿਆ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

੫. ਫਾਰਸ ਵਿਚ ਸੱਤ ਭੂਤਕਾਲ, معطوفه-تمنائی-شکيه-استمراری (دوامی-نہی-آمر) ਚਾਰ ਵਰਤਮਾਨ بعید-قريب-مطلق (مستقبل) ਤੇ ਇਕ ਭਵਿਖਤ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ

ਵੀ ਇਹੋ ਕੁੱਝ ਹਨ । ਲੰਮਾ ਭਿੰਨ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ।

੬. ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਸਮਾਸਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਤੇ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਫੇਰਕ ਹੈ । ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਯ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ । ਚੰਗਾ ਮੁੰਡਾ (طفل نيك) — ਮੰਬੰਧ ਵਾਲੀ ਸਮਾਸ ਲਈ ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਇਜ਼ਾਫਤ (يز) ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ 'ਦਾ' 'ਦੀ' 'ਦੇ' ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਪਿਆਲਾ (جام سفال), ਸ਼ੋਨੇ ਦੀ ਅੰਗੂਠੀ (انگشتری طلا) ਆਦਿ

ਵਿੱਚ ਵੀ ਫਾਰਸੀ ਅੰਦਰ ਸਿਫਤ ਸਦਾ ਇੱਕ ਵਚਨ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਯ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ— ਜਿਵੇਂ ਮਿੱਠਾ ਸੋਬ (سبب شیرین) ਮਿੱਠੇ ਸੋਬ (سبب هائے شیرین) ।

ਜਿਹੜੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਪੰਜਾਬੀ ਨੇ ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚੋਂ ਤੱਤਸਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦਾ । 'ਲਜ਼ੀਜ਼ ਖਾਣਾ' ਤੇ 'ਲਜ਼ੀਜ਼ ਖਾਣੇ' ।

੭. ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਅੱਦ (عدن) ਦੇ ਨਾਲ ਮਾਅਦੂਦ ਸਦਾ ਇੱਕ ਵਚਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ پندج نان (ਪੰਜ ਰੋਟੀਆਂ) ਵਿੱਚ 'ਨਾਨ' ਇਕ ਵਚਨ ਹੈ । ਪੰਜਾਬੀ ਨੇ ਫਾਰਸੀ ਪਾਸੋਂ ਜੋ ਨਾਂਵ ਤੱਤਸਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਏ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਫਾਰਸੀ ਕਾਇਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ; ਜਿਵੇਂ, 'ਪੰਜ ਨਾਨ ਲੈ ਆ' । 'ਦੱਸ ਮਰਦ ਆਏ ਸਨ ।' ਇਥੇ 'ਨਾਨ' ਤ 'ਮਰਦ' ਇੱਕ ਵਚਨ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਗਏ ਹਨ, ਜੋ ਫਾਰਸੀ ਕਾਇਦੇ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ ।

੮. ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆ ਧਾਤੂ ਤੋਂ اسم مفعول ਤੇ اسم فاعل ਤੇ ਬਣਾਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਝੁਕਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਸੁਣਨਾ' ਤੋਂ 'ਸੁਣਤਾ', 'ਕਰਨਾ' ਤੋਂ 'ਕਰਤਾ', 'ਹਰਨਾ' ਤੋਂ 'ਹਰਤਾ' । ਪਰ ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਰੁਚੀ ਬੜੀ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ । ਉਥੇ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਇੱਕ ਕਿਰਿਆ-ਧਾਤੂ ਤੋਂ اسم مفعول ਤੇ اسم فاعل ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ

ਬਹੁਤ ਘੱਟ । ਇਥੇ 'ਵਾਲਾ', 'ਵਾਲੀ' ਸ਼ਬਦ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਮੰਤਵ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ; ਜਿਵੇਂ خواجه بندہ (ਸੌਣ ਵਾਲਾ), وندہ (ਜਣ ਵਾਲਾ), آفرینندہ (ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ) ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ اسم منقول ਘਟ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਪੂਰਾ ਵਾਕ ਲਿਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਕਾਰਨ ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਲਚਕ ਹੈ । ਅਸੀਂ ਇਹ ਘਾਟਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਉਧਾਰੇ ਲੈਕੇ ਪੂਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

੯. ਫਾਰਸੀ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਵੀ مصدر حاصل ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ—ਸੁਣਨਾ ਤੋਂ 'ਸੁਣੌਟ' ਕਹਿਣਾ ਤੋਂ ਕਹਾਵਤ, ਲੜਨਾ ਤੋਂ ਲੜਾਈ । ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ مصدر حاصل ਫਾਰਸੀ ਰੂਪ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਸ਼ਖਸ ਤੋਂ 'ਸ਼ਖਸੀਅਤ' ਠੀਕ ਹੈ 'ਸ਼ਖਸਤਾ' ਗਲਤ ।

